

b © r e c

10

1977

JORDAN

BOREC 10/1977 ★ XXIX

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, predsednik, dr. Miro Stiplovšek, nam. predsednika, France Šušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 513 **Tone Čamernik:** Srečanje z Borisom Kidričem in ustanovitev aktiva OF v ljubljanskih sodnijskih zaporih
- 517 **Dr. Tone Ferenc:** »Dva od njih so obglavili s sekiro«
- 551 **Drago Novak:** Ustanovitev Lacijske in Prleške čete
- 554 **Miro Kocjan:** Padlim mornarjem — prekomorcem, pesem
- 555 **France Brenk:** Filmska dejavnost v NOB
- 566 **Fani Okič:** Padlemu tovarišu, pesem
- 567 **Željko Kumar:** Resničnost in stranpoti nove avstrijske manjšinske zakonodaje
- 571 **Rudi Robič:** Četrta bataljon, pesem

Književnost — ocene

- 573 **Črtomir Šinkovec**
Aleksander Gala-Peter: Ogenjca
- 574 **Slavko Rupel**
Dve izvirni slovenski deli: novele in roman
- 575 **Slavko Rupel**
Tone Seliškar: Pesmi pričakovanja

Bibliografija

- 576 **V oceno smo prejeli**

Podoba na naslovni strani: Vlado Jordan: Mitraljezec, 1944, linorez

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Tone Čamernik

Srečanje z Borisom Kidričem in ustanovitev aktiva OF v ljubljanskih sodnijskih zaporih

Konec junija leta 1941 me je zanesla pot k prijatelju Lojzetu Hartmanu na Vodovodno cesto, čigar hiša je bila v tem času eno od glavnih zatočišč organizatorjev osvobodilnega gibanja. Med najinim razgovorom se je med vrati iz predsobe pojavil človek s šopom časopisov preko lakta levice. Ob pogledu name je obstal ter okleval, ali bi vstopil ali ne. Trenutno je nastala tišina. Pretrgal jo je Lojzetov glas: »Nič se ne boj, ta je naš.«

Gost med vrati je bil Boris Kidrič. Šop ilegalnega časopisa »Slovenski poročevalec« je odložil na mizo, da bi se pozdravil z menoj. Imen si nisva povedala, ker sva se dobro poznala še izpred vojnih dni, ko je kot nežen mladenič z skodranimi lasmi oznanjal komunistično misel po celicah zapora, med pazniki, uslužbenci, povsod, kjerkoli ga je življenje družilo z ljudmi. Prisedel je k nama in takoj prevzel besedo. Z žarom ognja, kakor da je na govorniškem odru in pod njim tisočglava množica, je pripovedoval, kako so se za hrbti Nemcev v baltičkih državah že pojavili partizani, ki uničujejo vse, kar bi moglo Nemcem koristiti pri nadaljnem prodiranju in vzpostavitvi okupacijske oblasti. Za tem je prešel na temo o nujnosti ustvarjanja partizanskega gibanja tudi v Jugoslaviji, o nalogah, pred katerimi so Slovenci v tem zgodovinskem trenutku, o potrebi organizirane dejavnosti OF po ustanovah, tovarnah, na vsakem mestu, kjer se družijo ljudje, posebno pa v zaporih, ki bodo postali kmalu dom najboljših, najpredanejših pristašev osvobodilnega gibanja. Moč njegove besede je bila izredno prepričevalna, sugestivna, nekako zapovedujoča, kljub temu, da ni zapovedoval in ne pretil. Nekaj velikega preroškega je bilo v njej, zato je osvajala. Pri besedi »zapori« se je posebno ustavil. Precej so mu pili kri in živce že v mladih letih, pa je bilo opaziti, da niso šli kar tako mimo njega. Zanimalo ga je vse, kako se kaj živi in gospoduje v njih, odkar je okupator položil nanje svoje roke, koga zapirajo, kakšen je ta ali oni paznik, kako bi se dalo organizirati v jetnišnici aktiv OF in komu bi se lahko zaupala ta naloga. »Jaz bi jo prevzel, če mislite, da sem vreden zaupanja,« sem mu vskočil v besedo. Malo iznenaden nad mojo izjavo

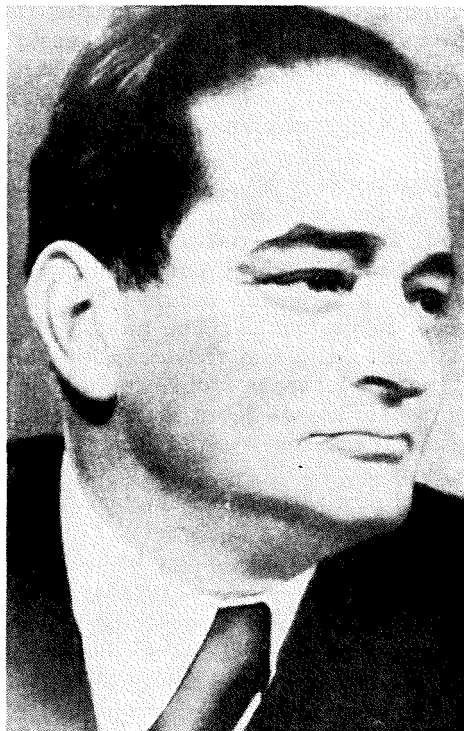
je z izrazom vidnega zadovoljstva vzkliknil: »Odlično, vi najboljše poznate ljudi v njej in razmere, zato sem prepričan, da boste stvar dobro izpeljali.« »Ne boj se za Toneta,« je pristavil prijatelj Lojze (na sosednem stolu). Boris je takoj izkoristil trenutek za delo. »Čez nekaj dni se bo oglasil pri vas v jetnišnici tovariš, s katerim se bosta podrobneje dogovorila o vaših nalogah in o načinu vzdrževanja zveze med vami in nami.« S tem je bil razgovor o ustanovitvi Aktiva OF v jetnišnici končan. Nekaj časa smo se še pogovarjali o tem in onem, kar se je dogajalo okoli nas, nato pa sem zapustil gostoljubno Lojzetovo hišo.

Na poti domov je nastal v meni nekak nemir pred odgovornostjo, ki sem jo z Borisu dano besedo prevzel nase. Še bolj nemirna je bila noč, brez pravega spanja. Dvakrat premisli, enkrat stori, mi je narekovala vest, da bo tisto, kar boš ustvaril, dejansko ustrezalo namenu. Premišljeval sem o vsem, s čimer bi se lahko srečal pri delu, v katerem bi lahko najmanjša neprevidnost postavila pred puške ali na vrv nešteta življenja morda najboljših, boju najpredanejših ljudi. Problemov ni bilo malo. Eden za drugim so se nizali in postajali nepretrgana veriga težav. Kjer so slabi temelji, tam je nevarnost, da se bo zgradba zrušila. Zato pazi, kaj boš delal v žrelu fašistov in kako boš uničeval tisto, kar okupator gradi, in gradil tisto, kar okupator uničuje z mukami, krvjo in smrtjo najzvestejših otrok domovine.

V mislih so vstajale pred menoj, ustanove, sodišča, policija, karabinjerji, fašisti, gestapo, ovra, tajne obveščevalne službe belih, plavih itn. ter končno največja zagonetka vseh časov — ljudje. Kdo ve, kaj tiči v njih? Ali želja za prijetnim življenjem in materialnimi dobrinami ali so prežeti z resničnimi ideali? Več zgodovinskih dejstev o izdaji se je zvrstilo pred mojimi očmi. Za lepoto in bogatimi položaji vsi stegujejo roke. Za žrtvijo, tegob in preizkušenj polno življenje — le malo njih. Videl in srečeval sem na življenjskih potih ljudi ponosnega čela, pa tudi prodane duše. Nehote se je pojavila pred menoj slika paznika orjaka, kako zanosno je dvigal po fašistično roko v pozdrav tudi tam, kjer to ni bilo potrebno. Kaj naj napravi človek ob tem spoznanju. Dvomo ni bilo. Naprej, samo naprej, je dejalo srce, ne oziraje se na posledice, če bi se odkrilo, da sem organizator aktiva OF. Podredil sem vse svoje materialne in moralne obveze do družine, boju za svobodo domovine, za njen socialni prerod, za blagor častnih sinov in hčera svojega rodu, za lepše svetlejša dni delovnega ljudstva.

Takoj drugo jutro sem se lotil organizacije nevarnega bunkerja. Začel sem pri glavi. Ob prihodu v službo sem se, vedoč za razpoloženje ravnatelja do Osvobodilne fronte, podal v njegovo pisarno. Razodel sem mu namig o organiziranju OF v jetnišnici, ki sem ga dobil od revolucionarja in vodstva IOOF, njegove želje in svoje misli o načinu njegove ustvaritve. Brez pomisleka je ravnatelj sprejel Borisovo in mojo misel in mi ob rojstvu aktiva pomagal s svojimi dragocenimi nasveti, ki so temeljili na njegovih spoznanjih iz prve svetovne vojne, ko se je kot častnik avstrijskih okupacijskih oblasti znašel v tedaj okupirani Srbiji. Tudi vlogi v delu sva si razdelila, kakor na gledališkem odru. Ravnatelj, resen, oster po pogledu in značaju, se bo držal službene črte, jaz, športnik, pevec, veseljak in družbeni delavec, bom gradil pa drugo, družabno pot, sklepal prijateljstva, pridobival člane in po potrebi igral tudi vlogo kameleona.

Zapori so čudne hiše. Prostor življenjskih nasprotij, želja in strahu pred njim. Bili so, ki so kradli zato, da bi preživel zimo pod streho ob topli prežganki, ričetu in zelju. Drugi so ob vstopu vanje poiskali rešitev v usnjenem pasu, v vrvi okoli vratu, v rezanju žil, skokih z višjih nadstropij na kameniti tlak in celo v plamenu. Pod obleko, pod perilo si je nabasal slamo, izvlečeno iz slamnice, jo zažgal in se spremenil v plamenico smrti. Požirali so železo, žeblje, šivanke, steklo, vse, kar jim je

Boris Kidrič

prišlo pod roké, da bi se z odhodom v bolnišnico in s pobegom iz nje rešili okov zapora. Za vsakega je vzdana opeka v njih, je napisalo svojim domačim puntarsko dekle iz Senčurja pri Kranju leta 1932. Nihče ne ve, kdaj se bo srečal z njimi, kdaj ga bodo grel in ščitili pred mrazom in padavinami, kdaj ga bodo hladili s svojimi debelimi zidovi pred poletno vročino. Vsem živim so odprta njihova vrata. Predsedniki ministrskih svetov so bili njih gosti, ministri, bogataši, berači in črni cigani so sedeli v njih. Lahko bi rekli, da so zgrajeni za vsakogar, kdor nosi ime človek.

Da bi se izognil presenečenjem, sem moral stopiti tudi k njim, da bi od sveta odrezani in od družbe zavrženi ne ostali brez občutja do boja, katerega je bil ves slovenski narod. Še druga nevarnost je zijala vame. Morda bo sovražnik izkoristil njihovo bolno preteklost? Treba ga je prehiteti, dokler je še čas. Kadar bodo v njegovem taboru, bo za nas prepozno, posebno še, ker je živel v meni spoznanje, da so to včasih ljudje poguma in neverjetne zvestobe, če si jih pridobil na svojo stran.

Lepo, po človeško je treba začeti. Brez zavijanja, strahu, pretenj in sladkih obetov. Iskreno, kakor je bil iskren boj, pogledati si moramo v iice, ker samo to lahko obrodi dober sad. Simpatije, ki sem jih užival med zaporniki zaradi svojega odnosa do njih še v preteklih dneh, so mi omogočile, da sem se jim lahko približal z iskreno besedo. Klical sem jih v pisarno. Drug za drugim so prihajali v strahu, kaj bo z njimi. Ko sem jim pojasnil, da bi želel sodelovanje v dobrem za vse, ki jih bo okupator zaprl v zvezi z njihovo borbo proti njemu, so vsi kakor eden dejali: »Hočemo.« Tak je bil odziv. Zaupanje izkazano obsojencem s temi besedami, jih je prevzelo. Čutili so se počaščene, da tisti, ki so okupatorju napovedali boj do poslednje kaplje krvi, niso pozabili nanje. Zanje so bile to sanje, kar jim je trenutno moglo pokloniti

življenje, aktiv je pa doživel praznik združenja vseh, domačih, kar jih je v zaporu živel, od ravnatelja jetnišnice do poslednjega zapornika, ki se je še včeraj bolešno vpraševal v duši: »Ali sem sploh človek?«

S pritegnitvijo obsojencev v delo aktiva OF v jetnišnici je bila potegnjena zadnja poteza v njegovi organizaciji. Z njo smo glede na to, da so bili nekateri prostori za paznike nedostopni, mnogo pridobili. Jetnik — hišni delavec je imel povsod prosto, odprto pot in je bil zato edini, ki je imel možnost zveze med posebno zastraženimi zaporniki in med nami. To je pripomoglo k temu, da za aktiv OF ni bilo več skrivnosti, ker je njegovo oko in uho lahko bdelo nad vsem, kar so počeli Italijani tudi nad tistimi, katerih osebu jetnišnice niso zaupali. Kar je ušlo pogledu ali ušesu paznika v sprejemni pisarni ali na hodniku, je opazil »havsarbafter« ob čiščenju celice in prazenju nočne posode. Nič ni ušlo mojstrom opazovanja, posluha in »šverca«. Če je bilo treba izvršiti kako posebno nalogo, so bili vedno pri rokah. Z njimi je bil zadan tudi smrtni udarec provokaterjem, ki jih je okupator nameščal po sobah, ker so dobro poznali vse tiste, ki so že pred vojno kazali nagnjenje k »šuftariji«, kakor so ga oni imenovali.

V tem obdobju organizacije aktiva OF v jetnišnici se je oglasil v moji pisarni dr. Božo Kobe, zaposlen v sekretariatu apelacijskega sodišča z obvestilom in vprašanjem, kdaj bi se mogel sestati s tretjo, od Borisa Kidriča najavljeno osebo, da bi realizirali dogovor, sklenjen med menoj in njim. Dogovorila sva se za naslednji dan ob 9. uri pred pisarno državnega tožilca v prvem nadstropju sodne palače.

Drugi dan, točno ob dogovorjeni uri smo si segali v roké trije zagrizeni sovražniki okupatorja. Predstavljanje ni bilo potrebno, ker sva se tudi z novim gostom revolucionarjem dobro poznala še izpred vojnih dni. Bil je to eden iz vodstva VOS dr. Vito Kraigher, pozneje umorjen od belogardistov na sam dan pred osvoboditvijo skupaj s še šestimi tovariši v Volčji jami na Dolenjskem. Na sestanku smo si kakor bratje pogledali v obraz, odprli svoja srca, želje, misli in načrte ter se pomenili o organizaciji aktiva, njegovemu namenu, nalogah in vzpostavljanju stalnega stika med njim in vrhom organizacije, kar je bilo glede na značaj ustanove več kot zanimivo in neobhodno potrebno.

Za vsakodnevno zvezo, po potrebi tudi večkratno, je bil določen dr. Božo Kobe. Za njegovega namestnika pa tajnik apelacijskega sodišča, sodnik Dušan Jaklič. Vse drugo, kar bodo terjali nepredvideni primeri, pa bo aktiv opravil neposredno z osebami, ki bodo za to posebno odrejene.

Tako je započel aktiv OF svoje delo v sklopu organizacije OF in ga opravljal vse do 9. maja 1945, ko so vkorakale v Ljubljano osvobodilne čete NOV in POJ.

Dr. Tone Ferenc

»Dva od njih so obglavili s sekiro« (Okupatorjev zločin v Idrijskih Krnicah)

Med najgrozovitejšimi zločini nemškega okupatorja na Slovenskem je prav gotovo oslepitev in obglavljenje dveh ujetih partizanov v Idrskih Krnicah spomladi 1944. Nemški okupator je zato, da bi uničil narodnoosvobodilno gibanje slovenskega naroda sicer streljal in obešal ljudi ter jih celo sežigal, vendar vse to vsaj na videz ni bilo tako grozovito kot obglavljenje dveh ujetih partizanov. Morda so k temu občutku grozovitosti prispevale svoje tudi fotografije, ki so jih napravili zločinci sami. Razumljivo je, da je ta gnusni zločin tako zelo odmeval v času vojne in tudi po njej ter da so se fotografski posnetki pojavljali v časnikih, knjigah, dokumentarnih filmih (celo inozemskih), na razstavah itd., vendar čestokrat z nepopolnimi ali celo napačnimi pojasnili. Orodje tega zločina (tnalo in sekira) je sedaj v Mestnem muzeju Idrija.

Kakor se je o zločinu hitro zvedelo, tako je trajalo razmeroma precej časa, da smo lahko ugotovili njegove storilce. Zato bomo v tem članku nekoliko obširneje navedli vsa prizadevanja, da bi pojasnili zločin in izsledili krivce.

1. Čas zločina

Gnusni zločin, ki ga obravnavamo v tem članku, je nemški okupator zagrešil v svoji t. i. očiščevalni akciji v prvi polovici junija 1944. Nimamo na voljo okupatorjevih virov o konkretnem namenu te akcije, vseh silah, ki so jo izvajale, in njenem poteku. Za sedaj vemo, da so v njej sodelovali III. bataljon 15. SS policijskega polka iz Trsta, bataljon planinskih lovcev iz Idrije (bataljon 139. polka planinskih lovcev 188. rezervne gorske divizije) in SS bataljon za obrambo Krasa iz Gradiške. Ohranjeni sta le poročili bataljona planinskih lovcev iz Idrije, ki ni imel glavnih bojov, in poročilo vodje propagandne akcijske enote iz Gorice, esesovskega podoficirja Fischerja, ki je bil od 5. do 16. junija 1944 dodeljen III. bataljonu 15. SS policijskega polka.

Fischer je poročal: »Akcija je bila na območju Sv. Lucije, Grahovega, Bukovega, v dolini Idrije in v obrobni gorskih vaseh Črnem vrhu, Colu in na črti od Ajdovščine do Gorice. Največje banditsko območje je bilo na črti od Bukovega do Idrije. Na tem območju je prišlo do nekaterih bojov, posebno močno so banditi branili postojanko Sv. Ivan, ki je bila opremljena z dobrimi položaji, vendar so se banditi umaknili, ko jih je napadel bataljon za obrambo Krasa. Prebivalci krajev od Buko-

vega do Idrije so bili večinoma z ženami pri banditih ali pa so jih podpirali tisti, ki so ostali. Kraji Reka, Sv. Ivan, Želin, Plužnje, Otalež in vmes ležeče gorske kmetije so bile večinoma požgane in majhno število še preostalega za delo zmožnega prebivalstva odpeljano za delovno akcijo. Za te kraje nismo pripravili naše propagande, smo pa po krajih in gorah razdeljevali letak in izjave o amnestiji. (...) Uspeh pri policijskem bataljonu je bilo 5 prebežnikov z amnestijo. Prišli so iz Vojkove brigade in so jih banditi 26. 5. 44 prisilno rekrutirali na Bledu. Po (njihovih) izjavah naj bi Vojkova brigada imela od 700 do 800 mož in bila oborožena z lahkim in težkim pehotnim orožjem.«¹

Iz tega poročila lahko vsaj nekaj zvemo o okupatorjevem divjanju v krajih ob reki Idrijci. Poročilo bataljona planinskih lovcev je suhoparnejše in pove manj. Takole pravi za čas od 9. do 12. junija, ko so ga poslali na to območje z območja Žirov:

»Za 9. 6. je dobil bat. nalogo, da z ogledniškimi patruljami, sposobnimi za boj, prodira desno od Idrijce s črte Ledine, kota 720 proti Otaležu—Plužnjam—Lazcu in levo od Idrijce s črte Spodnja Idrija—Masore—Pisanca proti Jagrščam južno od Šebrelj—Trebuše. Bataljonsko bojno mesto Spodnja Idrija. Okrog 11.00 ure premestitev v Bazovnik. Izid ogledništva v dnevu: Masore (kvadrat MZ 9), koto 1107 (MZ 6), Likar, koto 1016 (MZ 4) ima zasedene sovražnik. Enega bandita smo ujeli, zaplenili smo eno lahko strojnico. V neki kmečki hiši smo odkrili skladišče streliva, gospodarsko poslopje smo zažgali. Dva voda 2. čete smo poslali v Otalež, da bi dobila zvezo z bataljonom za obrambo Krasa.

Dne 10. 6. okrepljena ogledniška dejavnost na tehle točkah: Grapar (NZ 7), Na jezeru (MZ 3), kota 1055 (MZ 9 b), kota 593 (MZ 5 b) in Pisanca (LZ 6) brez stika s sovražnikom.

Akcija dne 11. 6. desno od Idrijce, Otalež—Bevk, levo od Idrijce Masore (MZ 6), Sevnica (MZ 6), brez stika s sovražnikom. Pripeljali so tri ujetnike in zaplenili lahko strojnico, 2 puški in 2 zaboja streliva.«²

To ni vse poročilo, kajti izpustili smo nekaj naslednjih stavkov, ki nam pokažejo smer pri iskanju storilcev gnusnega zločina v Idrijskih Krnicah. Ker smo te podatke našli šele precej let po vojni, bomo sedaj s potrpljenjem šli po daljši poti, katero so morali ubirati med vojno in tudi po njej pri razkrivanju tega zločina. Za sedaj navajamo le še sodbo poveljnika tega bataljona planinskih lovcev, stotnika Boruta Heineja (po njem so imenovali enoto bataljon »Heine«) o akciji:

»Izkušnje: Povelja in ukazi policije so bili več kot pomanjkljivi. Ne razumem, da so mogle radijske brzojavke, ki so bile taktično pomembne, prihajati z enodnevno zamudo, obenem so pa bile tudi nesoglasne. V večini primerov sem moral ukrepati po lastnem preudarku.«³

Ko je poveljnik 139. polka planinskih lovcev, polkovnik Christl iz Postojne posredoval sporočilo divizijskemu poveljstvu, je pripisal: »Človek ima vtis, da so tukaj na delu diletanti.«⁴

V tej ofenzivni akciji se je s sovražnikovimi enotami spopadala 31. divizija NOV in POJ. O njenih bojih zvemo iz monografije Stanka Petelina-Vojka o zgodovini Gradnikove, Prešernove in Vojkove brigade.⁵ Na območju Idrije, kamor se je v začetku junija usmerila sovražnikova ofenziva, in sicer na Cerkljanskem, so bili le Vojkova brigada, 1. bataljon Gradnikove brigade in štab Prešernove brigade s štabno patruljo. Večina Gradnikove brigade in Prešernova brigada sta bili na Jelovici in v Bohinju. Ob zbiranju sovražnikovih enot sta štaba IX. korpusa NOV in POJ ter 31. divizije sklenila, da se naj naše enote umaknejo s Cerkljanskega čez Idrijco na njen levi breg — v Jagršče in Šebrelje, kar se je tudi zgodilo. Do prvih

SS bataljon za obrambo krasa v sovražnikovi ofenzivi na Šebreljski planoti junija 1944

bojev je prišlo 7. junija zjutraj pri cerkvi sv. Ivana v Šebreljah. Na položajih je bil 1. bataljon Vojkove brigade, ki je odbil prvi napad. Še isti dan je položaje prevzel 1. bataljon Gradnikove brigade, ker so Vojkovo brigado poslali v Lokovec nad Čepovanom; tja je prišla 8. junija. Potem, ko je bilo en dan zatišje, je 9. junija sledil hud sovražnikov napad. Kot vemo, je takrat napadel SS bataljon za obrambo Krasa. Sovražnik — Petelin navaja, da je to bil Heinejev bataljon planinskih lovcev — je napadel prešernovce pri Jagrščah. Potem, ko so prešernovci odbili prvi sovražnikov napad, so se po drugem morali umakniti. Enako je bilo pri 1. bataljonu Gradnikove brigade pri cerkvi sv. Ivana v Šebreljah: odbil je prvi sovražnikov napad, pri drugem se je moral umakniti. To bi naše enote končno vsekakor storile, saj je tudi divizijski štab sklenil, da izprazni Šebreljsko planoto in enote umakne čez Vojsko proti Čepovanu. To so storili proti večeru: to območje so zapustile vse že omenjene enote, komanda idrijskega vojnega področja, premična bolnišnica 31. divizije, partijska šola, aktivisti OF, pripadniki raznih zalednih ustanov, delavnic itd. Sovražnik je zagospodoval nad vso planoto.⁶

Toda s tem bojem na Šebreljski planoti še ni bilo konec. Divizijski štab je namreč že 10. junija poslal Vojkovo brigado na Šentviško planoto in proti Vojskemu ter Šebreljam. 13. junija se je njen 2. bataljon spopadel s sovražnikom pri Slabetu na Jaznah, nakar je brigada odšla čez Novake na Jelovico, naproti novim akcijam in bojem.⁷

Iz skromnih okupatorjevih virov smemo sklepati, da je okupator že vnaprej predvidel nasilje, ki ga je nato res zagrešil. To ugotovimo iz podatka v navedenem Fischerjevem poročilu, da za območje od Bukovega do Idrije niso predvideli propagandne akcije, kar pomeni, da so imeli tamkajšnje prebivalstvo za »nevredno« svoje propagande. Svoje bi podivjan okupator storil, četudi pri cerkvi sv. Ivana v Šebreljah in v Jagrščah ne bi bilo odpora enot 31. divizije. V nekem zapisku o zlo-

činih in škodi po vaseh Šebreljske planote, ki je datiran s 16. junijem 1944, piše, da je imel sovražnik »seznam, katere hiše požgati in katere ljudi pobiti«.⁸

Z naše strani je prvi zapisani podatek o oslepitvi in obglavljenju dveh ujetih partizanov, ki se nam je ohranil, v poročilu obveščevalnega centra 31. divizije NOV in POJ 14. junija 1944. Pravi takole: »Med zadnjo hajko je sovražnik ujel na Krnicah 2 partizana, katera so peljali v neko hišo vrh Masorov ter jih tam v prisotnosti domačih žensk sramotno linčali (umorili). Skopali so jima oči in jih vprašali, ali vidijo svobodo in zaveznike, nato pa jih ustrelili. »Tomažev« bataljon, kateri je sedaj priključen »Vojkovi« brigadi, se je takrat kretal po tamkajšnjem terenu in posnel par fotografij o tamkajšnjih grozotah.«⁹

Poročilo štaba 16. SNOUB »Janko Premrl-Vojko« od 16. junija 1944 ima »dopolnilo k vojnemu dopisu z dne 9. VI. 1944«. V tem dopolnilu pravi, da je sovražnik v Šebreljah in okolici požgal okrog 140 poslopij itd., vendar nima podatkov niti o ujetju partizanov niti o njunem obglavljenju. Tudi kronika te brigade pod 9. junijem 1944 opisuje sovražnikovo divjanje v Šebreljah in Jagrščah ter omenja sovražnikov požig vasi Reka, Otalež in Lazec, nima pa podatkov o ujetju in obglavljenju partizanov.¹⁰

Ko je okrožni komite KPS Idrija zvedel za okupatorjeve zločine na Šebreljski planoti, je takoj, tj. 10. junija, poslal tja svojega člana ali predsednika okrožnega odbora OF Idrija Franca Medveda-Groga in vojaškega referenta tega odbora Lipeta Merviča. Ker nista mogla priti tja — kot vemo, je bil tam še vedno sovražnik — sta se vrnila in odšla ponovno čez dva dni, tj. 12. junija. O tem, kaj sta videla, sta poročala na naslednji seji okrožnega odbora OF Idrija. Ta seja je bila 15. junija in v njenem zapisniku lahko beremo tole: »Okraj (Šebrelje — op. T. F.) je doživel dne 9. t. m. napad okupatorja. V vasi Šebrelje je zgorelo 46 poslopij, v Jagrščah 16, Masorah 2, v Krnicah 6 in v Kanomlji 2, torej skupno 72 poslopij. Ustrelili so 6 ljudi, odpeljali pa 5. V Jagrščah so uničili 6 glav goveje živine in prašičev, odpeljali pa so 1 kravo in 2 prašiča. Mimo tega so v Jagrščah ustrelili še dva človeka, ki pa nista bila aktivista. V Masorah sta bila oslepljena 2 partizana in obglavljena, medtem ko so 1 odpeljali s seboj v Idrijo. Umorjena partizana sta bila prepeljana v Jagršče in brez duhovnika pokopana. Pri obglavljenih partizanih je bil napis: »Srčni pozdrav SS KWB, mož z zelenim jopom.« List je vzel politkomisar bataljona, ki se (je) baš takrat mudil tam. (Podčrtal T. F.) V Jagrščah so vdrli v cerkev in tabernakelj, raztresli hostije po cerkvi, v tabernakelj pa dali brošure »200 vprašanj«. Puščico v cerkvi so pa oropali. Hostije je prišel pobrat dr. Rejc iz Šebrelj, ki je hotel ta zločin pred ljudstvom kar zakriti. V Šebreljah so prinesli okup. banditi v cerkev slamo in jo zažgali. Mladi župnik iz Šebrelj (Slavko Podobnik — op. T. F.) je bil od okupatorjevih banditov pretepen in nato odpeljan v Idrijo, kjer je sedaj na svobodi. Rešil ga je idrij. kaplan Brglez. Med okup. banditi so bili slovensko govoreči elementi. Med njimi je bil domačin Skvarča. Neka žena iz Jagršč ga je spoznala. Po prvih poročilih, ki jih je prinesel tov. Gropa, morala ni slaba. Le nekaj je še godrnjačev. Pravijo, da se morajo le partizanom zahvaliti, da so ostali živi in da je bilo mnogo hiš še pravočasno pogašenih. Ljudstvo prosi pomoči v stavbnem lesu, živežu in ljudi domov, da bi si postavili domove. Tov. Gropa poda poročilo na POOF, ker se je mudil osebno v Jagrščah. Prebivalstvu se je s pomočjo Komande mesta (Vojsko — op. T. F.) nudila takoj pomoč v lesu in hrani. Ustanovitev skupne kuhinje je ljudstvo iz strahu pred Nemci odklonilo. Ves les iz drž. gozdov, ki leži v Revenovšu, kakor tudi privatni les, se bo spravil na žage, v prvi vrsti na žago v Gačnik.

Šebrelje — znoj in žulji mnogih rodov v plamenih

Sklep: Župnika bomo skušali pridobiti za pismeno izjavo, kaj je videl v Jagrščah in Šebreljah. Na lice mesta se takoj odpošljeta 2 člana okrožja radi ugotovitve dejanskega stanja in katera dobita tudi nalog, da obiščeta starega župnika (Ivana Rejca — op. T. F.). Mobilizirajo se vse žage v našem okrožju za rezanje lesa za Šebreljčane. Les iz drž. gozdov se prebivalstvu podari. Uvede se nabiralna akcija v Idriji in Kanomlji. Radi obutve in padal se piše na Korpus, a radi živeža na PGK (Pokrajinska gospodarska komisija — op. T. F.), da nam nudi takojšnjo pomoč. Tov. Vidmarju, učitelju v Šebreljah, se zaupa naloga, da prične takoj z ugotavljanjem zločinov.«¹¹

2. Prva faza ugotavljanja zločinov

Iz podatkov, ki smo jih navedli iz partizanskih virov, je razvidno, da so bili ti v prvih dneh po sovražnikovi ofenzivi še pomanjkljivi in so si tudi nasprotovali ter da je okrožni odbor OF Idrija, potem ko je izdal najnujnejše ukrepe za pomoč prizadetim prebivalcem, tudi odredil preiskavo zločina. Začelo se je ugotavljanje zločina, ki ga lahko imenujemo prvo fazo, in to do tedaj, ko je komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo uvedla novo preiskavo. Prva faza preiskave se ni omejila samo na zločin oslepitve in obglavljanja dveh ujetih partizanov, temveč na vse okupatorjevo zločinsko početje na Šebreljski planoti.

Po seji okrožnega odbora OF Idrija sta odšla dva člana tega odbora na prizadeto območje. Toda še preden sta se vrnila s Šebreljskega, je 15. junija zahteval poročilo o okupatorjevih zločinih v poslednji ofenzivi tudi oblastni komite KPS

za Slovensko Primorje. Zato je okrožni komite KPS Idrija 16. junija poslal prvo obsežnejše poročilo, in to po podatkih, ki jih je imel na voljo do takrat. Zapisal pa je: »Poročilo bomo dopolnili, kakor hitro bomo prejeli od članov OK, ki so se podali na lice mesta, daljne podatke.« V tem poročilu je tudi podatek o oslepitvi in obglavljenju dveh ujetih partizanov:

»Kolona, ki je prodirala proti Krnicam, je požgala v vasi 6 poslopij, v Masorah 2. Točnejših podatkov še ni. V Masorah so ujeli 3 partizane (med njimi dva Gorenjca), od katerih so enega odpeljali v Spod. Idrijo, ostala dva (Gorenjca) pa strahovito mučili in je moralo mučenju prisostvovati tamkajšnje prebivalstvo. Nek SS-ovec je pristopil k njima in zabodel partizanu nož najprej v eno oko z besedami: »Smrt fašizmu.« Nato je zabodel nož v drugo oko in rekel: »Svobodo narodu.« Na tak način so iztaknili obema oči, nakar so ju s plankačo obglavili. Odsekane glave so položili, na mizo v svarilo prebivalstvu in na list papirja napisali: »Srčni pozdrav SS KWK — mož z zelenim jopom.« To grozodejstvo se je izvršilo »pri Sedeju« v Masorah. Trupli obeh partizanov je prebivalstvo po odhodu okupatorja prepeljalo v Jagršče, kjer so ju pokopali brez sodelovanja duhovnika. Papir s prej omenjenim besedilom je vzel komisar bataljona, ki se je nahajal ravno tam. Med nemškimi vojaki je bilo mnogo vojakov, ki so govorili slovensko. Neka žena — ime se bo skušalo na vsak način ugotoviti — iz Jagršč je spoznala med nem. vojaki domačina Skvarčo iz Šebrelj, ki je dezertiral iz NOV in prestopil k Nemcem.«¹²

Iz nadaljnjega besedila: »Kolona je prenočila v Masorah in Krnicah in naslednjega dne, tj. 10. 6. odšla proti Jagrščam.«¹³ lahko razberemo, da naj bi to bilo prvi dan okupatorjevega divjanja na Šebreljski planoti. Kot bomo videli pozneje, to ne drži.

Okrožni komite KPS je še poročal: »Danes sta se pa podala (v Šebrelje — op. T. F.) ponovno 2 člana OK, ko se je na videz ozračje umirilo — med 11. in 15. je okupator ves čas nadaljeval z izpadi v šebreljski rajon — na lice mesta, da organizirata prvo pomoč. Istočasno smo pristopili takoj k ugotavljanju zločinov in materialne škode v smislu baš te dni prejetih navodil. To nalogo bomo poverili verjetno učitelju v Šebreljah tov. Vidmarju, ki ga smatramo za najbolj primernega in dobrega poznavalca krajev in ljudi. Kakor hitro bomo prejeli kakšno poročilo od naših odposlancev, vam bomo poročali.«¹⁴

Okrožni komite KPS Idrija je že mislil končati to poročilo, kar je dobil neko novico, ki jo je še pripisal. Povedal je, da je okupator 11. junija, ko je ponovno vdrl v šebreljski rajon, požgal gospodarsko poslopje načelnika rajonske gospodarske komisije za Kanomljo Matevža Rovtarja v Krnicah 15. »Njemu samemu je rekel nek vojak slovensko, »češ da ne iščejo partizanov, nego da je njih cilj uničiti vse.« Vojaki so govorili z ljudmi slovensko, med seboj pa laško, in sicer tržaški dialekt. Razen jopičev so imeli vsak drugačne hlače in ostalo opremo in izgledalo je, da so kot drhal brez pravega poveljstva.«

Člana okrožnega odbora OF Idrija, ki ju je ta poslal v okraj Šebrelje, sta bili referentka za propagando Milena Stegu-Vesna in Fanika Lazar-Nataša.¹⁵ V okraju Šebrelje sta bili od 16. do 21. junija 1944,¹⁶ torej kar pet dni in po njuni vrnitvi je okrožni komite KPS Idrija poslal oblastnemu komiteju KPS za Slovensko Primorje novo, obsežnejše poročilo o okupatorjevemu divjanju v okraju Šebrelje. Ker je to poročilo najobsežnejše in tudi najnatančnejše, bom tisti del, ki govori o okupatorjevih zločinih, navedel v celoti.

»Več dni so partizani vzdržali pritisk Nemcev, ki so napadali od Reke, odn. Sv. Ivana. Ko pa so prišli v nevarnost, da jih Nemci obkolijo in jim pridejo preko

Jagršč, kamor so poslali del svojih sil, za hrbet, so se preko Šebrelj umaknili na Oblakov vrh. Spotoma so imeli še boje z Nemci, ki so prodirali iz Jagršč in jih skušali prestreči.

V petek, dne 9. t. m. so Nemci vdrli v Jagršče in Šebrelje, ostali tam preko noči in v soboto nadaljevali svoj uničevalni pohod skozi Masoro in Krnice. Tudi tu so prenočili in v nedeljo krenili v smer Idrije. Po štirih dneh, tj. v četrtek, dne 15. t. m., so se ponovno vrnili iz Idrije v Masoro, kamor jih je očitno prignala posebna ovadba.

Jagršče.

Zaradi goste megle je naša zaseda opazila Nemce, ki so prodirali po poti Želin—Jagršče, šele na zadnjem ovinku pred vasjo. Postavila se je odločno v bran in z eno samo težko bredo zadržala sovražnika preko ene ure. Naših je bilo 22, nasprotnika pa tri kolone, tj. kakih 250 do 300 mož. Bilo je okrog 9. ure zjutraj.

Pred vdorom Nemcev je z umikajočimi se partizani bežalo tudi prebivalstvo, predvsem moški. Takoj ob svojem prihodu so zažgali hišo na Burji, kjer je bila naša zaseda, se raztepli po hišah, kjer so mrzlično stikali za plenom in šli tudi po ključ od cerkve. Tu so pokradli vse sveče (14 velikih po 1 m dolgih in 16 malih), razbili nabiralnik in pobrali denar, s silo odprli tabernakelj, prevrnili ciborij, raztresli po oltarju hostije in pustili na njih belogardistično brošuro »200 vprašanj« (ki jo je pozneje odnesel s seboj nek tovariš iz brigade). Pri stranskih oltarjih se je našla osmojena slama, po čemer je soditi, da so hoteli cerkev zažgati, kar pa jim zaradi naglice, v kateri so previhrali vas, ni uspelo. V sami vasi so požgali 16 poslopij, z okolico vred pa 23. Zgorela je tudi živina, ki se ni dala rešiti (5 krav in junček), nekaj, in sicer 2 kravi, 2 junčka, 2 osla, 1 ovco in 6 prašičev, pa so pobrali. Odpeljali niso nikogar, pač pa so usmrtili dva moška, in to 65-letnega Tušar Antona in 35 let starega Tušar Jožeta. Antona so ljudje našli naslednje jutro, tj. v soboto, na klanecu pred Šebreljami. Imel je na obeh rokah polomljene prste in sledove udarcev na glavi, poleg njega pa je ležal debel kol. Jožeta pa je zatekel na poti vojak, ki ga je pahnil in nato ustrelil vpricho matere in sestre.

Po vsem tem so odvihrali dalje proti Šebreljam. V enem je neka žena (Lapanje Ana) spoznala Skvarčo Antona, po domače Suščevega iz Šebrelj, in sicer iz Dolenje vasi. Imel je svetle hlače in jopič iz šotorskega krila.

Šebrelje.

Tu so se pojavili okrog 5. ure popoldne. Takoj so požgali hišo »pri Frjanu«, kjer so naši nudili zadnji odpor, in stoge, kjer je bila imela izpostava ONZ spravljene svoje konje.

Vse, kar je moglo, je bilo zbežalo in se poskrilo pred njimi. Kogar pa so ob svojem prihodu še zalotili na prostem, so streljali nanj. Tako so ustrelili neko ženo (Julko Črnilogarjevo), ki je stekla, da bi še rešila pred njimi slanino iz neke druge hiše, njenega moža (Franca Črnilogarja, starega 52 let), ki ga je gnala iz gozda skrb domov, in 75 letnega gluhega starca (Janeza Hvalo), ki se je vračal z dela v gozdu. Zadnjega so kar pokosili z mitraljezom, dočim so prejšnjega (Črnilogarja) očitno še poprej nečloveško mučili, kajti imel je polomljeni obe nogi in desno ramo.

Krenili so v župnišče po mladega župnika in ga odvedli hkrati s šestimi drugimi moškimi, ki so jih polovili (od katerih pa so jim trije spet ušli). Drugi so se raztepli po vasi. Pričel se je pravcati lov na kure, ki so jim kar odtrgali glave, spravili so se nad prašiče, ki so jih jadrno poklali, vdrli v hiše in planili po vsem, kar jim

je prišlo pod roke — od živeža (niti mleka v pinah niso pustili) do perila, obleke, obutve, zlatnine in denarja. Kar niso dobili zlahka, so vzeli s silo. V škrinje, ki so bile zaklenjene, in v omare so kar vlomili. Pri tem so na razne načine ustrahovali ljudi. Grozili so jim s strelom ali bajonetom. Tako je neki ženi velel vojak, da mu v petih minutah vlovi kokoš, ker jo bo sicer ustrelil. Na ukaz so jim morali tudi ponekod kuhati. Po vseh hišah so priredili pravcate pojedine. Kuhali so si, cvrli in pekli vso noč. Slanino, ki je niso mogli pojesti, so zrezali in razmetali. V treh primerih so domači tudi komaj rešili dekleta pred njihovo pohoto. Tako so neko 16-letno dekle starši zadnji hip potegnili banditu s postelje.

Drugo jutro so nekako ob 9. uri na povelje, ki so čakali nanj, zažgali vas. Prva je bila na vrsti hiša našega aktivista (načelnika gospodarske komisije), ki je bil z vso družino ubežal. Zakurili so s slamo, ki so jo prejšnji večer nanosili v hiše za ležišča. Nato so hiše zastražili, da jih domačini ne bi mogli gasiti, pri tem pa ustrahovali ljudi in streljali nanje. Ustrelili so od rojstva slepega starčka, znanega harmonikarja Andrejčka z Oblakovega vrha, ki je hotel uteči nevarnosti, 83-letnega starčka (Franca Božiča — po domače Tišlerja), ki je hotel odvezati kravo, da bi jo rešil iz bližine ognja, ter še nekega moškega (Jožeta Grošlja, starega 55 let), ki so ga našli v hiši zoglenelega. Sodijo, da je skočil nazaj v hišo, da bi zadnji hip še nekaj rešil, a ga je pri tem zadela krogla. Ko so ljudje bežali iz hiš, so jih pretipavali in jim vzeli še oni denar, ki bi ga bili rešili pred požarom. Ko je bila vsa vas v plamenu, so se umaknili, a pri tem še kar streljali venomer. Kot žrtev je padel tudi 63 let stari Andrej Vončina, za katerega pa ne vemo, kdaj in kako.

Prišli so v vas s seznamom, s katerim so spraševali po hišah in ljudeh. Požigali pa so potem kar od kraja, le očitim našim nasprotnikom niso prizadejali škode. Zažgali so tudi cerkev, ki pa od zunaj ni videti močno poškodovana, ker je škoda večja v notranjosti. Nastanek požara razlagajo na več načinov. Eni trde, da so Nemci polili zvonik z bencinom in nato zažgali z raketami, drugi pa, in v to možnost veruje predvsem stari župnik, da so požar povzročili ogorki sosednega kozolca, od katerih so se vnele lesene line z zvoniku. Od glavnega oltarja ni ostalo drugega kot goli kamen. Prav tako od orgel ni sledu. Popolnoma je zgorela tudi prižnica, dočim so klopi skoraj docela nepoškodovane. Tudi tu so pobrali sveče in odtrgali oba nabiralnika za milodare ob glavnem vhodu.

Ceprav so se povsod držali le poti, so na Šebreljskem vrhu požgali tudi domačijo na Lokvah, kamor so se prav zaradi njene skrite lege že od vsega začetka radi zatekali partizani. Gospodarja so odvedli, gospodinjo pa postavili pred strojnico, ji očitali, da je kuhala partizanom in jo ustrahovali. Veleli so ji leči, vstati, poklekniti in prositi usmiljenja. Nato so oba z gospodarjem spet izpustili, medtem pa domačijo vso izropali in požgali. Ostala je le živina in drobnica. Rešili so tudi nekaj ženske obleke, ki so jo že poprej poskrili.

V Šebreljah, ki jim prištevamo Gorenjo, Srednjo in Dolenjo vas, Grič, Šebreljski vrh in domačijo na Stanu, je zgorelo 47 hiš z gospodarskimi poslopji. Po večini so pogorelci ob vse. Marsikaj pa bi bili rešili, da jim niso Nemci pokradli. Goveja živina se je rešila in so ji Nemci iz nerazumljivega razloga sami odprli hleve, prašičev pa je ostalo malo. Samo v Dolenji vasi, kjer je osem gospodarjev, so poklali 14 prašičev.

Masora, Krnice

Tu so požgali deloma v soboto, deloma v nedeljo. Na Griču in na Kalu so zgorele tudi hiše, na Kjamutovšu pa samo hlevi. Plenili so kot v Šebreljah, ustrahovali ljudi in jim grozili z noži. Mastili so se in gostili, počeli s prašiči isto

kot drugod, živino pa pustili. Ustrelili so 50 let starega slaboumnega pastirja Antona Kosmača z Griča.

V Krnicah sta popolnoma požgani dve domačiji in več gospodarskih poslopij. Pogorelce so tudi popolnoma izropali, tako da so brez vsega. Vzeli so tudi dve kravi. Doma na pragu so ustrelili 60—70-letno starko (Lapajne Terezo), ki je gledala, kako gori kozolec. Razen nje so zalotili še tri partizane od zasede. Zatekli so jih na senožeti, od koder se zaradi goste megle niso znali umakniti, odn. orientirati. Mlajšega so odvedli s seboj, starejša dva pa vlekli k neki hiši (k Sedejevim na Kjamutovšu), ju tam suvali z noži po glavi, jima prebodli oči, govoreč pri sunku v prvo oko »smrt fašizmu«, pri sunku v drugo pa »svobodo narodu«, ter ju, ko sta bila že slepa, vprašali, ali sedaj vidita Angleže. Nato so ju zavlekli pod hlev, kamor so si prinesli tudi mizo, na kateri so jima s plenkačo (tesarsko sekiro) odsekali glavi. Trupli so zvalili po poti, glavi pa postavili na mizo. Med obe so položili listič, ki ga hrani komanda Vojkove brigade. Glavi je pred pokopom na Jagrščah slikal štab Prešernove brigade. Pred obglavljenjem je prišel k Sedejevim v hišo bandit, v katerem je gospodinja prepoznala že omenjenega belogardista Skvarčo — Suščevega iz Dolenje vasi, ki ji je dejal: »Pojdi pogledat, ti ta majčkena, kaj se s takimi napravi!«¹⁷

Po štirih dneh so se Nemci spet vrnili v Masore. Vrnilo se jih je nekaj od onih, ki so bili tam pri požiganju, nekaj pa je bilo onih, ki so stalno v Idriji. Okrog 4. ure zjutraj so se približali Erjavčevim od dveh strani. Privedli so s seboj tri domačine (Gričnikar, Kogoja in Mlakarja), ki so jih spotoma pobrali na njihovih domovih. Pri enem so hkrati tudi zažgali hlev (pri Mlakarju). Ko je Erjavec med drugim zanikal očitek, da je bolnici dobavljal meso, ga je zavrnil eden od vojakov, češ, kaj bo tajil, saj je prav njemu pred štirinajstimi dnevi izročil meso za bolnico.

Poleg domačih, tj. starega Erjavca, Erjavca Matevža in njegove žene Angele, pastirja Štucina Alojza ter Krivca (njihov sorodnik, ki je živel pri njih — obenem tudi sorodnik izdajalca Velikanje iz Spodnje Kanomlje, svojčas skrivač, ki so ga bili naši le s težavo mobilizirali), so pri Erjavčevih zalotili še nekega tovariša iz Stopnika (Makuca Andreja-Stankota, namestnika načelnika gospodarske komisije v Šebreljah), neko žensko (Marijo Gnezda iz Kanomlje, mater petih otrok), ki je one dni pri njih plela in še neko drugo žensko. Žene so najprej pustili pri miru, moške pa odpeljali, in sicer Erjavca in Makuca v gozd, ostale pa proti bolnici. Žene, misleč, da so Nemci odšli, zato tudi niso šle s hiše, razen ene. Čez četrto ure pa so se Nemci z vsemi spet vrnili in privedli s seboj še neko dekle (Prebil Anico, staro 19—20 let), ki je v bolnici pomagala kot perica, in dva fantiča, stara dvanajst in petnajst let, ki sta se v bolnici zdravila. Na binkoštni ponedeljek ju je ranila bomba, ki je eksplodirala v cerkvi pri Sv. Ivanu. Dekle je bilo vse objokano in so jo — kot prvo ustrelili kar v hiši. Nato so Erjavca z ženo, pastirja, plevico in Mlakarja zaprli v hlev, iz katerega je takoj šinil plamen. Sodijo, da so jih najprej vse ustrelili, kar bi bilo verjeti, ker so vsi ležali drug poleg drugega. Tudi se je baje slišal pok. Ostale so odvedli razen starega Erjavca, ki so mu prizanesli, a mu prečitati seznam, kaj vse je njegov sin napravil za partizane. Dva, Gričnikar in Kogoj, sta se spet vrnila. Predno so domačijo požgali, so jo vso oplenili.

V bolnici razen omenjenega dekleta in fantečev niso našli nikogar. Še ob pravem času so se vsi umaknili. Opozoril jih je strel, ki je smrtno zadel stražarja, bežečega, da bi javil bližajočo se nevarnost. Ta strel je rešil tudi druge domačine in tovariše, ki so prenočevali v bližini. Z lastnim življenjem je tov. Tušar rešil številna druga življenja.

Bolnico, ki je last domačina (tov. Franca z Rupe), so Nemci požgali.

Med SS, ki so izvršili te zločine, je bilo največ italijanskih fašistov in belogardistov, Nemci sami so bili v manjšini. Ljudje so čuli govoriti italijansko, slovensko in nemško.«¹⁸

Nadaljnji del poročila opisuje ukrepe za pomoč prebivalstvu in pogovor obeh članov komiteja s »starim župnikom« Ivanom Rejcem iz Šebrelj.¹⁹

Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje se je 24. junija 1944 zahvalil za obširno poročilo in svetoval okrožnemu komiteju, naj to poročilo da za vzgled referentu komisije za ugotavljanje zločinov pri okrožnem odboru OF Idrija. »Če bi nesreča hotela, da se kaj takega v vašem okrožju ponovi, naj on sam nemudoma tako poročilo sestavi. Skuša naj pa v mejah možnosti rekonstruirati na isti način vse zločine, ki jih je okupator pri nas zagrešil.«²⁰

Isti dan, kot je pisal oblastni komite KPS okrožnemu komiteju KPS Idrija, mu je ta poslal novo poročilo o okupatorjevih zločinih v okraju Šebrelje. To poročilo je napisal prosvetni referent okrožja Črtomir Šinkovec po podatkih, ki mu jih je dal profesor Anton Nadižar-Klemen, »do zadnje hajke učitelj v Masorah«.²¹ Dal mu je naslov »Dejanja domožgalskih zločincev v Masorah« in je napisano v prvi osebi. Najprej opisuje sovražnikov vdor v Jagršče in požig te vasi v petek, 9. junija, ki ga je opazoval z bližnjega hriba. Drugi dan dopoldne je videl požar v Šebreljah in sovražnikov prihod v Masore. »Več tisoč Švabov in njihovih hlapcev se je utaborilo v ravnici okrog neke hiše. Ko smo videli, da so začeli postavljati šotore, smo vedeli, da ne mislijo tako naglo oditi. In res so si zbrali našo vas za taborišče in tam prenočili. (...) Toda to dopoldne je še nekam dobro šlo. Drugačni pa so bili zjutraj. Iz Krnice so prignali tri partizane, ki so jih tam ujeli. Eden je imel šele kakih 15 let, dva sta imela okrog 20 let. To je bilo za Švabe nekaj. Začelo se je po taborišču živahno vrvenje. Iz hiše so prinesli podolgovato mizo in jo postavili poleg teh partizanov. Začeli so takoj s svojim zverinskim delom. Pretepali so uboga partizana in brcali v veliko zabavo vseh okoli stoječih švabov, laških fašistov in slovenskih domožgalcev. Ko sta bila skoro že nezavestna in se nista mogla več dvigniti s tal, so ju položili na mizo. Sedaj se je začelo najstrašnejše. Jemali so nože iz žepov in zbadali uboga živa partizana v obraz z vzkliki: »Ali imaš svobodo? Ali imaš sedaj, smrt fašizmu? Kje je sedaj tvoj Tito?« in podobno. Vse to ni bilo dovolj. Živima so izlili oči in ju vprašali: »Ali sedaj vidiš Angleže?« Potem so jima prerezali vratove in odrezali glavi ter ju položili na mizo, trupli pa sta padli poleg na travo. Vse to je moral gledati tretji partizan, ki je bil mlajši in so ga odgnali s seboj. Ne vem, kakšni zločinski tipi so se zbrali v teh tolpah, da so mogli uživati pri tem, saj so se smejali in krohotali kot bi bili blazni.«

Nadižarjeva izjava in Šinkovčev zapis postavljata oslepitev ujetih partizanov na kraj *pred* hišo. Orodje, s katerim naj bi jima odrezali glavi, naj bi bil nož in ne sekira. Nato je Šinkovec po Nadižarjevem pripovedovanju opisal požig vasi Masore, odhod požigalcev, njihovo vrnitev čez dva dni in njihove nove zločine.²²

Iz podatkov, ki jih je zbral okrožni komite KPS Idrija oziroma okrožni odbor OF Idrija in ki smo jih navedli tukaj, sledi, da je sovražnik ujel, oslepil in obglavil dva partizana v nedeljo, dne 11. junija 1944. To naj bi storili esesovci, ki so govorili italijansko, slovensko in nemško.

Iz nekoliko poznejšega časa imamo novo poročilo o preiskavi okupatorjevih zločinov v okraju Šebrelje. Napisal ga je obveščevalni center 31. divizije NOV in POJ in ga 12. julija 1944 poslal komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Obsega kar devet tipkanih strani in ima tudi poimenski seznam žrtev.

Glede zločina, ki nas v tem članku zanima posebej, je to poročilo zelo kratko in pravi:

»Masora: Tu so na zverinski način umorili dva partizana. Bila sta iz Prešernove brigade, doma iz Kranjskega. Ko so ju ujeli, so jih po obrazu z noži, jima skopali oči, ter nato vprašali, če vidijo tov. Tita. Nato so sklicali civile skupaj pred Sedejevo hišo v Masorah in jima vpričo vseh odsekali glave. (...) Vse te spodaj navedene zločine je izvršila skupina SS, ki je delovala ločeno od glavne skupine okupatorja in je bila njena naloga v ozadju loviti zaostale partizane, požigati hiše in pobijati civile. Razen tega so tudi ropali živino in slično. (...) Požigala je neka manjša edinica SS-policije, ki je prispela iz Trsta. Sestavljena je bila iz različnih narodnosti. Kdo je bil komandant te edinice, nam do sedaj še ni znano. Vse podatke, ki jih bomo še dobili, vam bomo poročali naknadno.«²³

Namenoma smo navedli vse podatke iz junija in julija 1944 o oslepitvi in obglavljenju dveh partizanov, in to zato, da bi videli, kako so opisi tega strašnega zločina različni. To je tudi razumljivo, saj — kot bomo še videli — obglavljenja samega nihče drugi razen zločincev ni videl. Pač! videlo jih je še neko oko, toda o tem pozneje.

3. Prve objave podatkov o zločinu

Razumljivo je, da narodnoosvobodilno gibanje ni moglo in ni hotelo molčati o tem strašnem zločinu. Komisija predsedstva SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo je dne 19. 7. 1944 izdala svojo »Objavo št. 22« v kateri je navedla okupatorjeve zločine v kraju Šebrelje od 9. do 12. junija 1944. Ni pa komisija povedala ničesar o oslepitvi in obglavljenju ujetih partizanov v Idrskih Krnicah.²⁴ Zakaj je izpustila ta zločin, bomo še slišali, ker je to pojasnila v neki naslednji svoji objavi. V gradivu komisije ni ohranjeno nobeno poročilo, po katerem je sestavila svojo »Objavo št. 22«.

V prvi polovici julija 1944 sta v Slovenskem poročevalcu, osrednjem glasilu Osvobodilne fronte, izšla dva zelo kratka, skopa članka o oslepitvi in obglavljenju ujetih partizanov v Idrskih Krnicah. Prvega je napisal slovenski pisatelj France Bevk in se glasi: »Na Tolminskem so nemške zveri požgale vasi: Šebrelje, Jagršče, Reka, Otalež, Lazne in Plužne ter pobile veliko ljudi. Istotam so dvema partizanoma živima izkopali oči in jima nato s sekiro odbili glave.«²⁵ Pisec drugega članka, ki ima naslov »Naši mučeniki«, se ni podpisal in je navedel več podatkov o obglavljenju kot France Bevk. »V Krnicah na Primorskem so ujeli Švabi dva partizana. Švabobranski zločinci so jima vpričo vaščanov iztaknili oči. »To imaš za »Smrt fašizmu« se je zverinsko režal krvnik, ko je izdiral junakom desno oko, in »to imaš za »Svobodo narodu«, ko jima je izlil levo oko. Oslepljena partizana mučenika so nato zločinci s tesarsko sekiro obglavili. Glavi so pokrili s titovkama, v prazne očesne votline pa vtaknili listke z napisom: Smrt fašizmu — Svobodo narodu.«²⁶

Ob ta članek v Slovenskem poročevalcu se je spotaknil domobranski »Tolminski glas«. Svojemu članku je dal naslov »Oče laži« in dobesedno prepisal članek »Naši mučeniki«. Nato je sklenil: »Slov. poročevalec« ne pove, koliko časa naj bi tako ležala, vsekakor toliko časa, da bi ju lahko fotografirali od vseh strani, kar bi partizani čisto gotovo, če bi bilo to res. Pričakujemo torej fotografije.«²⁷

Domobranski propagandist, ki je izzivalno in zasmehujoče terjal fotografske posnetke kot dokaze o obglavljenih truplih partizanov, si niti misliti ni mogel, da bi lahko narodnoosvobodilno gibanje postreglo s fotografskimi dokazi. Iz partizan-

skih virov, ki smo jih navedli, je razvidno, da so partizani obe trupli in glavi fotografirali, prej kot so ju pokopali v Jagrščah. Ne vemo pa, ali so te fotografije sploh kdaj izdelali, in če so jih, ali so kdaj prišle do vodstva narodnoosvobodilnega gibanja. O tem lahko dvomimo, saj bi glede na tako hud in pretresljivo grozovit zločin do septembra 1944 moral partizanski fotograf to storiti. Do takrat namreč nobeden vir narodnoosvobodilnega gibanja ne omenja nobene tozadevne fotografije. Pač pa je narodnoosvobodilno gibanje razmeroma kmalu postreglo z *okupatorjevimi fotografijami* o tem zločinu. Te fotografije so lahko seveda presenetile tako narodnoosvobodilno gibanje kot sovražnika, še posebej pa seveda pisca omenjenega članka v domobranskem Tolminskem glasu.

4. *Okupatorjeve fotografije o zločinu v Idrskih Krnicah*

Za podatek, da je narodnoosvobodilno gibanje dobilo v roke okupatorjeve fotografije o obglavljenju dveh ujetih partizanov v Idrskih Krnicah, zvemo najprej iz pisma predsednika komisije pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev dr. Maksa Šnuderla članici te komisije Vidi Tomšičevi 28. avgusta 1944. Dr. Šnuderl je takrat že končal rokopis za svojo knjigo Fašistično domobranski teror nad Slovenci. Končal ga je sicer že 18. julija 1944, nakar so rokopis pretipkali in so ga prebrali tudi drugi člani komisije.²⁸ Takole je dr. Šnuderl pisal 28. avgusta 1944: »Škoda samo, da ni klišejev o Krnicah, a o teh smo fotografije prejeli šele po odhodu naših novinarjev na Hrvaškem (prav: na Hrvaško — op. T. F.).²⁹ Za fotografije v Šnuderlovi knjigi so klišeje izdelali namreč na Hrvaškem; Šnuderl je prejel 11 klišejev s Hrvaškega okrog 28. avgusta in jih takoj poslal grafičnemu oddelku centralne tehnike KPS, ki je skrbel za natis njegove knjige.³⁰ Knjigo je stiskala partizanska tiskarna »Triglav« na Goteniškem Snežniku 13. novembra 1944, v tisk pa jo je dr. Šnuderl poslal po poglavjih 3., 22. in 25. septembra 1944.³¹ Zato je lahko še dopolnil besedilo s podatki o fotografijah, čeprav le-teh še ni mogel objaviti. Potem, ko je opisal oslepitev in obglavljenje partizanov, je dodal: »Pred menoj leži 9 fotografij, ki nazorno kažejo, kaj se je zgodilo. Žrtvi so položili na tla z glavo na štor odsekanega drevesa. Dva vojaka sta nategnila roke in ga držala trdno na štoru. Tretji, podoficir si je slekel bluzo in z mesarsko sekiro odsekal glavo. Slike nazorno kažejo najprej zamah, potem kako je sekira padla na tilnik, kako je glava odpadla, dalje kažejo slike dve glavi ležeči v travi, potem obe trupli obglavljeni na tleh, končno pa obe glavi postavljeni na mizo, ena ima na glavi titovko in med zobmi cigareto.«³²

Tudi dr. Šnuderl je podobno kot nekatera poročila, ki smo jih že navedli, zapisal, da so esesovci prisilili vaščane, da so morali gledati to grozodejstvo. Kot književnika ga je še nekoliko zaneslo in je zapisal: »Ljudem ledeni kri, ko morajo zreti to strahoto. Zdi se, da jim zastaja tudi utrip srca. Huronsko kričanje zveri spremlja to pošastno strahoto.«³³

Toda javnosti ni bilo treba čakati do izida knjige, tj. do novembra 1944, da bi zvedela za novico, da so ohranjene fotografije o strašnem zločinu. Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je namreč že 11. septembra 1944 izdala že svojo drugo »objavo« o okupatorjevih zločinih v okraju Šebrelje, in to »Objavo št. 35.«

V tej objavi je komisija, potem ko je zelo na kratko opisala zločin, pojasnila, zakaj v svoji »Objavi št. 22« ni omenila tega zločina. »Tega zverstva v Objavi št. 22 nismo objavili, ker *smo dopuščali možnost, da je zaradi drugih zverstev razgreta*

fantazija lahko videla take dogodke, pač pa smo uvedli preiskavo. Od te preiskave, ki iz razumljivih okoliščin še ni mogla dovesti do točnejših podatkov, pa smo prejeli iz Slov. Primorja od našega organa pri nekem padlem Nemcu zaplenjene fotografije s pripombo, da se točno čas in kraj prizorov, ki jih te slike kažejo, še nista mogla ugotoviti. Vsebina teh slik pa kaže, da se tičejo gori navedenega dogodka v Masorih odnosno v Krnicah.» (Podčrtal T. F.)

Sledi opis devetih fotografij, ki je natančnejši od tistega, ki ga ima dr. Šnuderl v svoji omenjeni knjigi; tam ga je namreč moral skrajšati. V »Objavi št. 35« komisijski pravi:

»Prva fotografija kaže nemškega vojaka, kako drži za roko človeka, ki leži preko štoru, glava pa visi odsekana ob štoru, ki je ves okrvavljen. Vojak je podoficir, ki smeje se opravlja to delo.

Druga slika kaže žrtev ravno tako z vratom, položenim na štor, nemški podoficir je pravkar zasadil sekiro v njegov tilnik, sekira tiči v tilniku, drži jo nemški podoficir z zavihanimi rokavi in sadističnim nasmehom. Prav tako se smeje isti SS podoficir, ki ga drži za roko, od desne se vidi, da ga drži tudi za drugo roko.

Tretja slika kaže še vedno istega podoficirja kako drži žrtev, ležečo z vratom na štoru, glava je že popolnoma sesekana, vidi se krvnika z golim gornjim telesom, ko pravkar zamahne s sekiro.

Četrta slika kaže, kako je isti slečeni krvnik s sekiro udaril po žrtvi, glava je že ločena od trupla. Okoli teh stoje drugi nemški vojaki. Tudi na tej sliki drži podoficir žrtev še vedno za roko.

Peta slika kaže na tleh ležeče truplo z razsekanim vratom, usti in obrazom. Šesta slika, predstavlja dve na tleh ležeči obglavljeni trupli.

Sedma slika kaže dve odsekani glavi, ležeči v travi od teh ima ena med zobmi cigareto.

Osma slika kaže isti glavi postavljeni na mizo. Ena glava ima še vedno v ustih cigareto in na glavi titovko.

Deveta slika kaže tretjo žrtev, ki ima vsekano čez lice, spodnjo čeljust in vrat, okoli stoječi oboroženi krvniki drže glavo za lase kvišku.

Fotografije bomo ob prvi priliki vsemu svetu objavili. Generallajtnant Globotschnigg, vsi poveljniki SS-ovskih čet na Primorskem, *vsi storilci, ki jih bomo izsledili, bodo za to strahotno zverstvo poklicani na odgovornost. S pomočjo naših Zaveznikov jih bomo zasledovali do kraja sveta in pred našimi sodišči strahovito kaznovali.*« (Podčrtal T. F.)³⁴

Vsebinsko te objave je na kratko povzela Ljudska pravica, glasilo KPS, v članku »Sadistična zverstva Nemcev«. Prej kot navede vsebinsko fotografij, članek pravi, da »jih je zaplenil naš tovariš ubitemu Nemcu«.³⁵

Podatek, da so fotografije našli pri ubitem sovražniku, ni točen. Ali Šnuderlova komisija res ni vedela, kako so prišle te fotografije v roke narodnoosvobodilnega gibanja, ali pa je vedela, pa je hote napisala drugačen podatek. Če drži drugo, potem je to storila zato, da bi obvarovala tistega, ki jih je izročil, ali njegove svojce pred okupatorjevim maščevanjem.

Tudi sam sem obrnil marsikateri list v arhivskih fondih narodnoosvobodilnega gibanja, da bi našel podatek o tem, kje in kdaj so našli fotografije pri ubitem ali padlem sovražniku. Ko sem že opustil vsako upanje, da ta podatek najdem, sta me nepričakovano opozorila bivša funkcionarja komande goriškega vojnega področja Karel Kumše in Rado Jelinčič, da vesta, kako so omenjene fotografije prišle v roke narodnoosvobodilnega gibanja. Povedala sta mi, da mu jih je posredoval fotograf iz Gradiške v Furlaniji Erminio del Fabbro.

O tem mi je Erminio del Fabbro povedal tole:

»Delal sem v Gradiški pri fotografu Valentinu Zulianiju že od leta 1940. V narodnoosvobodilno gibanje sem se vključil leta 1943. Od začetka februarja 1944 sem sodeloval s skupino VOS na Goriškem, ki jo je vodil Dušan Martinuč-Silni, zanjo sem zbiral obveščevalne podatke. Po ustanovitvi komande mesta Dornberk 8. aprila 1944

Erminio del Fabbro kot partizanski obveščevalec

sem po posredovanju Roze Roner-Zvezde sodeloval s to ustanovo kot obveščevalec. Zbiral sem predvsem podatke o sovražnikih in ker sem bil fotograf tudi ustrezno fotografsko gradivo. Ko sem nekoč sam prišel na komando mesta, da se vključim v partizane, so me poslali nazaj v Gradiško k omenjenemu fotografu. K fotografu Zulianiju so nekateri nemški vojaki priložnostno nosili razvijat svoje filme s posnetki njihovih hajk in kazenskih pohodov. Nekega dne mi je mojster dal razvit film, ki mu ga je prinesel nek nemški vojak. Ko sem film razvijal, sem na njem videl grozovite posnetke obglavljanja nekih ljudi. Razvil sem film in izdelal po en izvod fotografij za naročnika. Razvit film pa sem odnesel k sebi domov in napravil po več izvodov fotografij. Ker naročnik ni dobil filma, so ga iskali po vsej fotografski delavnici, mene pa niso osumili, da bi ga odnesel. Zvedel sem, da je nato neko nemško poveljstvo prepovedalo, da bi nemški ljudje dajali svoje filme razvijat civilnim fotografom. Mojster je šele po vojni zvedel, kako je bilo s filmom. Film sem hranil ves čas vojne na svojem stanovanju med množico drugih filmov in fotografij. Fotografije o obglavljanju ljudi in drugih zločinih sem izročil obveščevalki komande vipavskega vojnega področja Rozi Roner-Zvezdi. Septembra 1944 sem tudi sam odšel v partizane, na komando goriškega vojnega področja, kakor se je imenovalo bivše vipavsko vojno področje, in tam dobil partizansko ime Kirov. 23. septembra mi je komanda mesta Gorica izdala prepustnico za prosto gibanje po vsem ozemlju te komande mesta (bivšem goriškem okrožju) in po Furlaniji. Čez mesec dni, tj. 20. oktobra, mi je komanda goriškega vojnega področja izdala pooblastilo v slovenskem in italijanskem jeziku, da smem nositi s seboj fotografski aparat znamke »Rollei-

cord« za službeno uporabo, kakor mi je deset dni prej izdala dovoljenje za vožnjo s kolesom. Pod vodstvom Ronerjeve sem zbiral obveščevalne podatke in fotografiral oddelke, enote, udarni vod, diverzantske skupine, funkcionarje itd. goriškega vojnega področja.

Po drugi svetovni vojni sem prišel v Jugoslavijo in živel v Ajdovščini, kjer sem delal kot fotograf pri uredništvu »Borbe«. Nato sem bil fotograf v uradu za informacije pri predsedstvu vlade LRS v Ljubljani in nato pri »Triglav filmu«, dokler se leta 1949 nisem vrnil v Gradiško, kjer živim tudi sedaj.

Leta 1946, ko sem odšel v Ajdovščino, sem v Gradiški na stanovanju vzel s seboj vse pomembnejše fotografsko gradivo iz časa druge svetovne vojne. Med njim je bil tudi film o obglavljanju dveh partizanov. Vse to gradivo sem hranil pri sebi v Ajdovščini in Ljubljani. Pred vrnitvijo v Gradiško sem ga pustil pri družini Borisa Makovca v Ljubljani, Rutarjeva 4.«³⁶

Nekdanja obveščevalka Roza Tartichio-Zvezda mi je izjavila tole:

»Bila sem stara šest let, ko so mi fašisti ubili očeta Ivana Semuliča iz Dola, pri Devetakih. V letu 1941 so mojega moža Ronerja odpeljali v Italijo kot političnega osumljenca; po italijanski kapitulaciji se je vrnil v Dol, odšel v partizane, bil je ranjen in ujet ter so ga odpeljali, v nemško taborišče, kjer je ostal do konca vojne. V narodnoosvobodilnem gibanju sem sodelovala že od leta 1942, in to največ kot obveščevalka. Med tistimi, s katerimi sem imela zvezo, je bil tudi aktivist Adrijan Kumar-Borigoj. Nekako od poletja 1943 dalje sem živela kot ilegalka. Septembra 1943 sem se bojevala na goriški fronti in nato do pomladi 1944 delovala v VOS na Goriškem in Spodnjem Krasu. Od pomladi 1944 sem bila vključena v delo komande vipavskega oziroma goriškega vojnega področja. Vodila sem točko TD 3 (TD so bile namreč šifre za obveščevalne točke goriškega vojnega področja). Ta točka je delovala na ozemlju od Spodnjega Krasa v notranjost Furlanije. Med mojimi obveščevalci je bil tudi Erminio del Fabbro v Gradiški. Ko sem postala obveščevalka komande vipavskega vojnega področja, sem vprašala komando mesta Dornberk, ali lahko del Fabbro dela kot obveščevalec tudi za potrebe vipavskega vojnega področja, in sem dobila pritrdilen odgovor.

Nekega dne mi je del Fabbro v Gradiški izročil zavitek s fotografijami. Fotografij samih tisti dan nisem videla, sem pa vedela, da gre za pomembne fotografije. Bila sem s kolesom in ker je bila že pozna ura, sem izpraznila zračnico, da opravičim zamudo glede policijske ure. Bil je namreč že večer in šla sem peš proti mostu v Zagradu, kjer je bila nemška straža. Eden od obeh stražarjev me je ustavil in zahteval izkaznico. Predno sem mu jo pokazala, sem ga poprosila, naj mi za hip podrži zavitek, da jo poiščem. Tako sem hotela odvrniti njuno pozornost od zavitka, stražarjema se namreč ni moglo niti sanjati, da bi kdo, ki bi rad pretihotapil zavitek iz mesta, le-tega dal v roke samemu stražarju. Pobrskala sem po torbici in pokazala izkaznico; videla sta, da je ta »v redu« in me pustila dalje. Še prej sta me prijazno opomnila, da moram še mimo ene straže in naj se zunaj pazim »banditov«. Pri drugi straži sem storila enako kot pri prvi in srečno prišla čez Vrh v Dol, na svojo točko TD 3. Tam sem prenočila in se drugi dan s kolesom odpeljala na komando vipavskega vojnega področja v Bilje.«³⁷

Na komandi vipavskega oziroma takrat že goriškega vojnega področja sta bila med drugimi navzoča komandant Karel Kumše in šef obveščevalnega centra Bruno Batistič. Ta dva sta mi izjavila tole:

»Tovarišica Zvezda nam je prinesla zavitek s fotografijami. Odprli smo ga v njeni navzočnosti in pregledali vsebino. Notri so bile tudi fotografije o obglavljanju ljudi. Druge fotografije smo odbržali, tiste o obglavljanju pa smo s spremnim pismom

takoj odposlali na štab 9. korpusa NOV in POJ. Cez nekaj tednov je del Fabbro, ki je bil naš borec, poslal novo serijo teh fotografij. Skrivaj je namreč prišel v svoje stanovanje in napravil nove fotografije. On je tudi fotografske potrebščine dobival iz Gradiške. Drugo serijo fotografij je del Fabbro poslal preko obveščevalke VDV nekemu referentu za ugotavljanje zločinov okupatorjev v Brje. Kaj je bilo nato s temi fotografijami, ne veva.«^{37a}

5. Druga preiskava o zločinu v Idrskih Krnicah

V svoji »Objavi št. 35« je komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev povedala, da je uvedla preiskavo, »ki iz razumljivih okoliščin še ni mogla privedi do točnejših podatkov«.³⁸ Ko je imela ta komisija 7. avgusta 1944 — torej še prej kot je dobila omenjene fotografije — svojo četrto sejo, so naročili dr. Danilu Douganu, članu te komisije, »naj komisijsno ugotovi zločinstvo v Brkinih, Šebrelju in drugod, kjer je okupator posebno požigal hiše in z njimi vred žive ljudi.« V zapisniku piše, da je dr. Dougan odgovoril, »da je to zelo težavno in da bo storil, kar bo mogoče.«³⁹ Za naročilo o preiskavi zvemo tudi iz pisma te komisije, verjetno njenega predsednika dr. Šnuderla, svoji članici Vidi Tomšičevi 24. septembra 1944:

»Prejeli smo povečave slike o zverstvu v Krnicah. Medtem smo dobili tudi prijavo iz Krnic, podpisano od 3 prič, tako da ni dvoma, da se tičejo fotografije zverstva v Krnicah, četudi smo dobili slike od Idrijskega rajona, ki ne vé za Krnice. Zato smo poslali Pokrajinskemu referentu za Primorsko (Avgustu Dugulinu — Maksu Potokarju — op. T. F.) 3 slike z nalogom, da po možnosti osebno gre v Krnice in tam zasliši vse očitvidce in da identificira dogodek po slikah.«⁴⁰

V gradivu komisije nisem našel niti prijave iz Idrskih Krnic, ki jo omenja to pismo, niti poročila pokrajinskega referenta za ugotavljanje zločinov, ki bi ga

pričakovali po tem naročilu komisije. Verjetno pokrajinski referent tega zločina ni preiskoval sam, ker je to — sicer nekoliko pozneje — opravil Danilo Turk-Joco, in to po Douganovem naročilu, končno pa še dr. Dougan osebno.

Poročilo Danila Turka-Joca, ki ga je 22. novembra 1944 poslal dr. Douganu osebno, nam natančneje in verodostojneje od vseh drugih, že navedenih poročil opiše zločin v Idrskih Krnicah. Zato navajam to poročilo v celoti:

»Včeraj dne 21. 11. sem se končno odpravil v Krnico, da fotografiram in zaslišim priče groznega zločina, kateri se je izvršil dne 12. VI. Slikal sem štor, kjer se je zločin izvršil in sicer v več primerkih. Prav tako sem zaslišal priče zločina samega, to je tov. Lojzo Tušar — mater in hčerko Slavico Tušar; prva ima okoli 50 let druga pa 22. V naslednjem ti napišem izpoved obeh, katera je prilično enaka:

Dne 12. VI. je prišlo iz smeri Krnic (kraj sam se nahaja približno 20 minut oddaljeno od Krnice v smeri proti Idriji, od katere je oddaljen uro in pol; po domače se pravi pri hiši pri Sedejevih, hiša je na samem, le prazna mala italijanska kasarna je v bližini) približno 1000 mešanih vojakov (Nemcev, Švabobrancev, Hrvatov, Italijanov in vse mogoče drhali). Imeli so s seboj okoli 500 konj. Bili so SS-ovci iz Gra-diške, tako je eden izmed njih izjavil.

Pripeljali so s seboj 2 partizana, ki so jih ujeli v Krnici. Bilo je okoli 3 ure popoldan, ko so jih začeli mučiti. Mučenje je trajalo vse do 16 ure. Mučili so jih na vse mogoče načine. Iztaknili so jim oči z navadnim žepnim nožičkom, topli, brcali, vlekli za lase. Ko je eden zabodel prvega med rebra, je dejal v pristni Tolminščini: »To imaš za smrt fašizmu«, ko je drugega pa »to pa za svobodo narodu«. Vse to se je dogajalo v veži hiše ob steni, katero sem tudi slikal. Nato so jih odvlekli za hlev ter jim tam z navadno sekiro »plankačo« za tesanje hlodov odsekali glave. Priča je izpovedala, da je hotela pogledati v vežo, kaj delajo, pa jo je odpahnil eden izmed njih in dejal v lepi slovenščini: »Kaj se pa iztezaš baba, ko si premajhna« in jo je odpahnil. Spotoma, ko so trpina vlekli na kraj umora, so prepevali, kot bi šli na poroko. Ko so jim odsekali glave, so prišli v sobo po mizo, jo nesli na kraj zločina,

posadili obe odsekani glavi na njo in vtaknili v usta vsakemu gorečo cigareto. Norčevali so se iz mrtvih, peli in se smejali. Trupla so odvezli na spodaj ležečo cesto ter jih tam pustili. Vse je tako ostalo do drugega dne, ko so prišli tov. Magajna, Kacin in Carli Franc, kateri je čez dva dni tudi sam postal žrtev banditov. Sekiro so kot rečeno prinesli iz sosednje hiše, oddaljene ca. 10 minut. Odnegli so jo s seboj. Mizo, na katero so bile položene glave, so pa domači razbili in jo skurili, da bi je ne več videli in obujali spominov.

Iste izpovedi je potrdila tudi hčerka Slavica. Njo so še prisilili, da je gledala, ko so zločin izvršili. Spoznala je tudi na sliki, katero sem ji pokazal, komandanta — kapetana — zaznamoval sem ga s križcem.

Žrtvi sta bili stari okrog 40, enega je mati že preje videla, a se ne spomni, v kateri edinici je bil.

Vse priče trde, da sta bila oblečena takole: prvi: hlače in jopič vojaški italijanski in ovijače — brez čevljev in kape. Drugi: vojaški jopič, žametaste hlače rjave barve, brez kape in čevljev.

Prespali so po sosednjih poslopjih ter se zjutraj odpravili naprej. Vrnilo se jih je čez par minut osem. Ti so zažgali hlev in tudi hišo, a so domači zadnje le obvarovali. Zgorelo je le nekaj pohištva.

Nato sem se napotil še do priče Tušar Jakoba, kateri je oddaljen še 15 minut naprej proti Idriji. Povedal je tole. V sliki je prepoznal tistega, kateri drži žrtev za roko za istega, kateri je njemu 13. 11. zažgal hišo. Govoril je italijansko, ne ve pa za njegovo ime. Prepoznala ga je tudi njegova žena. Na to lahko oba prisežeta.

Priča Magajna Janez in Kacin France sta izpovedala, da sta drugi dan, to je 13. 11. ob 13. uri prišla z vozom do Sedejevih, ker sta izvedela za zločin. Našla sta tam že Carli Franeta, kateri je glave položil z mize k truplom. Zadnji je dan nato sam postal žrtev banditov. Naložila sta trupli na voz, glavi v vrečo in zapeljala v Jagršče na pokopališče. Priče sta povedala, da sta bili trupli izmaličeni, porezani po obrazu, tako da bi jih tudi če bi bila znana, težko prepoznal. Pri pokopu je bil takratni

Bataljon (Tomažev) Gorenjskega odreda. Komisar je trupli fotografiral in napravil zapisnik.

Priča Franc Medved-Groga, star 49 let, takrat član tukajšnjega okrožja, je izpovedal: Videl sem, ko sta jih tov. Kacin in Magajna pripeljala na pokopališče. Potrdi trditve zgoraj navedenih prič o izmaličenju trupel in glav. Tudi glede obleke in starosti se izjave strinjajo. Dodal je še to, da so pri glavah na mizi pustili listek, katerega mu je njemu izročil Carli Franc, na njem je stalo: Srčne pozdrave K. V. K. mož z zelenim jopom. Ta listek je pozneje vzel Komisar Bataljona.

Priča Batič — vojni dopisnik naše propagande je dal še sledeča pojasnila: Prisoten je bil pokopu obeh žrtev. Nahajal se je takrat v Tomaževem Bat. Politkomisar je bil Kekec, kateri je že padel; komandant je bil Kolona-Miklič Albin, kateri se danes nahaja na J. P. O. Ta Bataljon je danes priključen Vojkovi brigadi kot III. Bataljon. Če hočeš še kaj podrobnosti, se obrni do njega.

Če hočeš zapisnik, se pa obrni na tov. Klemena — zločinca (beri: referenta za ugotavljanje zločinov — op. T. F.) v severno primorskem okrožju.

V tistih dneh je bilo pobitih še 9 tov. in tovarišic, katere so pokopane na Jagrščah.

Mislim, da sem opravil, kar je bilo v mojih močeh. Pripominjam, da sem imel zelo slabo pot!⁴¹

To poročilo je prvo poročilo, ki omenja kot vir tiste osebe, ki so bile še najbližje okupatorjevega zločina v Idrskih Krnicah, seveda razen samih zločincev in očesa njihovega fotografskega aparata. Kaže, da se je dr. Duganu kot članu komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev ter predsedniku vojaškega sodišča IX. korpusa NOV in POJ zdelo to poročilo, ki navaja izpovedi članov Tušarjeve, pd. Sedejeve družine, kjer je okupator storil svoj gnusni zločin, zelo pomembno. Skupaj z dr. Marjanom Ogrizkom, članom sodnega odseka IX. korpusa NOV in POJ, sta si 7. januarja 1945 ogledala kraj zločina, opisala sta ga, narisala ustrezno skico in zaslišala štiri osebe. Sestavila sta zapisnik, ki se je ohranil

v izvirniku (napisan s črnilom in Ogrizkovo roko) in v overovljenem prepisu (s pisalnim strojem).⁴² Izvirnik ima lastnoročne podpise zasliševalcev in zaslišanih prič.

Iz zapisnika bomo dobesedno v nekoliko spremenjenem vrstnem redu navedli tiste odlomke, ki opisujejo zločin.

Slavica Tušar, roj. 9. 10. 1918, je izjavila tole: »Bilo je začetkom junija 1944 na nedeljo popoldne, bilo je deževno vreme. Isti dan so Nemci in Italijani in naši izdajalci požigali v Šebreljah. Nekako med drugo in tretjo uro popoldne so prišli k naši hiši, bilo jih je zelo mnogo. Manjša skupina je pripeljala 3 partizane v vežo, jaz sem bila z mamo v kuhinji, iz katere so v vežo zasteklena vrata, da se vse vidi skoznje. Eden partizan je bil čisto mlad, imel je 16 ali 17 let, in sem slišala, da je kapitan rekel ostalim po italijansko, da bodo tega mlajšega pustili, da ga bodo peljali v Idrijo. Ostala dva pa sta bila stara ca. 40 let. Poznala nisem nobenega. Kapitan je na fotografiji označen s križcem, prišel je k nama v kuhinjo, pa zopet kmalu šel v vežo, oziroma v hišo. Med tem so ostali v veži starejša dva partizana tolkli s pestmi in so nekaj govorili po nemško. Tolkli so ju po obrazu in brcali z nogami. Partizana sta stala ob zidu, onega mlajšega so že prej odgnali ven. Pretepali so ju gotovo dobro uro, v veži kakih 10 minut, potem pa v hiši, slišala sem stokanje in udarce. Nazadnje so ju postavili zopet v veži ob zid. Nato je prišel nekdo v nemški uniformi, imel je neko šaržo, pa ne vem kakšno, v kuhinjo in je po italijansko vprašal za nož. Ko je zagledal na mizi nožičko, tj. špičast žepni nožek, ga je kar vzel, pri tem je mene vprašal po italijansko, zakaj ne pristopimo k domobrancem. Jaz sem molčala. Ko je odšel iz kuhinje, sem pogledala za njim skozi šipe v vratih in videla, da je isti najprej s pestjo udaril starejšega partizana po sencih, oba sta dvignila roke k obrazu in stokala »o jej«, bila sta kar sključena. Potem pa sta se zravnala in povесila roke, ker jima je tako ukazal kapitan, ki je stal zraven. Videla sem, da jima je nato oni, ki je prišel po nož, z nožem vrezal v oči, partizana sta samo stokala. Vsakokrat ko je dregnil starejšega, je rekel po itali-

jansko »Adesso vedi Inglesi, adesso vedi Russo, adesso vedi Americano.« Drezal je večkrat. Nato je oslepil na isti način še mlajšega, pri tem pa nisem slišala ničesar. Takrat je bilo v kuhinji že polno sovražnikovih vojakov, vrata v vežo so bila odprta. Ti v kuhinji in oni v veži so med zadnjim mučenjem delali velik hrum, ker so govorili vse vprek in sicer nemško, italijansko in slovensko in se smejali, ko je dotični mučitelj oslepljal partizana ter tolkli s pestmi po mizi. Govorili so med drugim, kakor sem slišala po slovensko: »Bandite ven«, tj., da jih je treba uničiti. Takoj po oslepitvi so odgnali partizana ven iz veže, tako da so jih držali pri nadlahti za obleko. Eden njiju je rekel, da ne more hoditi, da ga noga boli, a so se mu le smejali in ju brcali. Gnali so ju mimo hleva. Eden njiju je padel, pa so ga brcali toliko časa, da je sam vstal. Ko so jih odgnali ven, sem šla v gornjo sobo in gledala skozi okno. Mama je hotela pogledati skozi vežna vrata za njimi, pa jo je eden zavrnil po slovensko: »Kaj boste gledala, ne boste mogla vsega videti, ker ste premajhna.« Jaz pa sem dobro videla, kako so ju imeli onstran hleva v svoji sredi in brcali ter topli z nekim polenom. Nekdo iz njihove družbe je igral pri tem na harmoniko. Tam so ju tako mučili kakih 10 minut, potem pa so ju odvedli k štoru, kamor se pa iz okna, kjer sem bila, ne vidi. Čez kratek čas jih je nekaj priteklo v hišo po mizo, katero so postavili v bližini štora in, kot smo videli kasneje, položili nanjo obe glavi. Kmalu potem so vsi skupaj odšli naprej, jaz sem pa s svojo sestrično Fani Kacin šla k mizi pogledat. Videla sem na mizi obe odsekani glavi, stoječi na vratovih, in sicer je bila na eni strani temnoplava titovka, drugi pa je imel v ustih cigareto. Zraven glav na robu mize je bil pritrjen listek s slovenskim napisom: »Srčen pozdrav! mož v zeleni jopici.« Ta listek je vzel kasneje Lapajne Janez, komandir v Vojkovi brigadi. Oči, oziroma veke so bile zaprte. Trupli sta ležali pod gričem, kjer je štor, na cesti. Videlo se je, da so ju mučitelji vrgli dol. Kakor sta padli, oziroma se zvalili, tako sta obležali. Vse smo pustili na mestu nedotaknjeno. Naslednji dan so prišli terenci in sicer Magajne Janez in Kacin Franc ter Carl Franc, ki so

oskrbeli pokop. Mizo, na kateri sta bili glavi, smo zažgali. Glede vojakov še dodam, da so bili po njih lastni izjavi SS-ovci iz Gradiške, da so imeli s seboj mnogo konj in so bili mešane narodnosti, kakor sem omenila že zgoraj. Glede sekire izpovem, da so kasneje sosodje, in sicer Mezda Janez, povedali, da so pri njih vzeli plankačo. Videla pa nisem, s kakšno sekiro so glavi odsekali in je tudi niso pustili na mestu zločina.«

Alojzija Tušar, roj. Rovtar, 8. 6. 1887, je potrdila izjavo svoje hčerke: »Potrdim kot resnično, kar je izjavila moja hčerka, ne vem pa ničesar drugega. Toliko pa lahko še rečem, da je bil tisti, ki je prišel po nož in je partizana oslepil, Slovenec, ker smo preje v kuhinji govorili oziroma izmenjali nekaj besedi, na katere se pa več ne spomnim. Na fotografiji B pokažem, kateri je bil. Drži za roko partizana pri obglavljenju. Spoznala bi ga, kadar in kjerkoli bi ga videla, ker sva se ga s hčerko bale.«

Jakob Tušar, p. d. Žnidar, roj. 12. 7. 1885 (ni iz tiste hiše, pri kateri se je zgodil zločin) je izpovedal tole: »Začetkom junija 1944 sem šel nekega dne po opravkih k Sedejevim in sem kakih 50 m od hleva zagledal na tleh obglavljeni trupli 2 moških. Ležala sta na notranji strani ceste z vratovoma obrnjena drug k drugemu. Malo nad cesto na griču pa je stala miza in na njej glavi moških, s kapama titovkama pokriti. Šel sem k mizi, da pogledam, če bi koga spoznal. Pa sta bila popolnoma tuja obraza. Koža je bila na nekaj mestih modrikasta kot od udarcev, krvava pa obraza nista bila. Oči so bile zaprte, ne vem, ali so bile iztaknjene ali izlite ali nepoškodovane. V hiši sem potem izvedel o zločinu, ki so ga Nemci izvršili prejšnjega dne na nedeljo popoldne. Trupli in glavi so pozneje pokopali terenci, kakor sem slišal. Na sliki se mi zdi tisti, ki drži partizana za levo roko in ki čepi, čisto enak Italijanu, ki mi je hotel zažgati hišo ter je že na štirih mestih podtaknil ogenj, katerega pa smo pogasili. Ukradel pa mi je takrat harmoniko, klarinet, denar in več drugih stvari.«

Dr. Dougan in dr. Ogrizek sta zaslišala še *Franca Kacina*, roj. 16. 12. 1911 iz Rupe, ki je izjavil: »Carl Franc mi je prišel v juniju in sicer na ponedeljek 13. povedat, da so Nemci in drugi vojaki usmrtili pri Sedejevih 2 partizana, ki sedaj ležita tam in da jih bo treba pokopati. Jaz sem bil že takrat predsednik odbora OF za Krnico — Masore in sem skupno z Magajno Janezom odšel z vozom na lice mesta. Trupli sta ležali na notranji strani ceste pod štorom, glavi pa sta bili še na mizi. Na eni je bila še temnoplava titovka. Listka ni bilo več na mizi, vzel ga je pred nama popoldne Lapajne Janez. Tudi cigarete ni bilo v ustih druge glave. Koža na obrazih je bila modrikasta od udarcev. Oči so bile zaprte, videl sem prav dobro, da so bile izlite. Obe glavi sva položila z Magajno v vrečo in dala na voz ter tja tudi trupli in sva še isti dan vse odpeljala v Jagršče, kjer smo trupli pokopali ob navzočnosti Prešernove brigade. Partizanov, ki sta bila obglavljena, nisem spoznal ne jaz, ne kdo drugi. Na fotografiji A spoznam vojaka, ki čepeč drži partizana za roko, kot Macoti iz Palmanove, ker je bil l. 1941 in 1942 na Želinu pri obmejni straži in sem ga takrat dobro poznal, ker me je vsak teden najmanj dvakrat pot vodila mimo. Vse to lahko potrdim s prisego.«

Izvirnik zapisnika je dr. Dougan 19. januarja 1945 poslal komisiji pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, prepis pa pokrajinskemu referentu za ugotavljanje zločinov Avgustu Dugulinu-Maksu, kar je ta 22. januarja 1945 potrdil.⁴³ Kaže, da je bila s tem druga preiskava o okupatorjevem zločinu v Idrskih Krnicah končana. Dr. Dougan je nato 28. februarja poročal o izidu preiskave še na seji tistih članov komisije predsedstva SNOS za ugotavljanje zločinov, ki so bili takrat na območju IX. korpusa NOV in POJ (Vida Tomšič, dr. Žiga Vodušek, dr. Boris Puc, dr. Danilo Dougan) in ob navzočnosti pokrajinskega referenta Avgusta Dugulina.⁴⁴

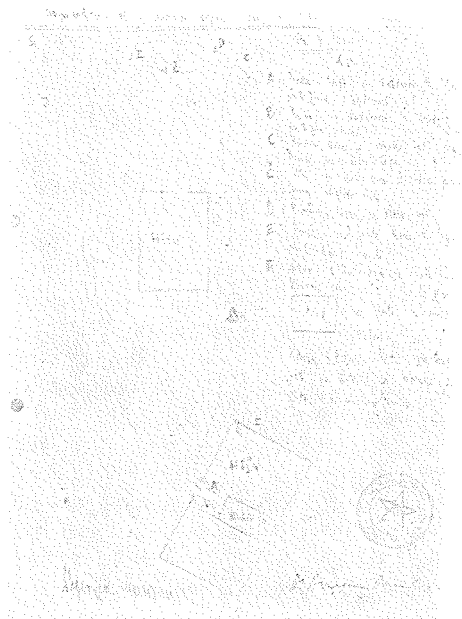
6. Ponovna objava komisije za ugotavljanje zločinov in drugi članki

Druga preiskava okupatorjevega zločina v Idrskih Krnicah, ki so jo opravili Danilo Turk in dr. Danilo Dougan ter dr. Marjan Ogrizek, je bila osnova za »Objavo št. 51«, ki jo je komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev izdala 3. februarja 1945. V začetku tega dokumenta pravi:

»V naši objavi št. 35 smo opisali fotografije, ki so bile najdene pri ujetem nemškem vojaku in na katerih je fotografirano obglavljenje dveh partizanov v Krnicah. Tedaj nismo imeli točnega opisa dogodka, pač pa smo v objavi omenili, da smo uvedli preiskavo.«

Zato — tako pravi — sporoča »dosedanje ugotovitve preiskave« in opiše potek zločina v Idrskih Krnicah dne 11. junija 1944, in to po izjavah prič, ki smo jih omenili v prejšnjem poglavju tega članka. Na koncu pa objava pove še ugotovitve o zločincih:

»*Storilci so SS-ovci iz Gradiške, nemške, italijanske in slovenske narodnosti. Med njimi je do sedaj bil prepoznan Francesco Macotti iz Palmanove, ki na eni od slik drži žrtev za desno roko in čepi ob njej. Na isti sliki stoji v sredini stotnik, ki je vodil zločinsko skupino pri mučenju; prizor gleda s ciničnim nasmehom, je golorok, z zavihanimi rokavi, v desnici drži cigareto. Na drugi sliki je fotografiran oni vojak, ki je oba partizana oslepil; tudi ta drži partizana za desno roko. To je ona slika, kjer je krvnik brez srajce in je baš odsekal svoji žrtvi glavo. To sliko je objavila*

Skica prizorišča zločina pri Tušarjevih v Idrskih Krnicah. Napravila sta jo preiskovalca dr. Danilo Dougan in dr. Marijan Ogrizek

Ljudska Pravica od 26. 1. 1945, letnik VI, št. 2 in Beograjska Borba od 29. 11. 1944, letnik IX, št. 15 — srednja slika.» (Podčrtal T. F.)

V tem odlomku objave smo namenoma podčrtali dva podatka. Uporabili ju bomo pri natančnejšem in zanesljivejšem ugotavljanju zločincev.

V Ljudski pravici in Slovenskem poročevalcu sta 26. in 27. januarja 1945 izšla članka o okupatorjevem zločinu v Idrskih Krnicah. Članek v Ljudski pravici je napisal pisatelj Ivan Potrč, ki je kar trikrat poudaril: »To se je zgodilo v Renčah, v Vipavski dolini, lani poleti.« Mimogrede, tako so nekateri menili še po vojni. Pri Potrču je bilo kar precej fantazije: pravi, da je bilo med sovražnikovimi vojaki »tudi nekaj francoskih landsknechtov, nosili so zalisce, podaljšane do brade«, da je bil nek švabobranec doma — odkod le, če ne iz Suhe krajine!, da sta partizana pri obglavljanju držala za roke »neki Francoz in neki švabobranec« in da je drugemu partizanu odsekal glavo francoski landsknecht.⁴⁵ Članek v Slovenskem poročevalcu v glavnem opisuje zločin po objavi komisije za ugotavljanje zločinov iz septembra 1944 in po fotografijah. Ima v glavnem le eno napako, da pravi, da so morali vaščani »obstopiti morišče in prisostvovati grozodejstvu do kraja.«⁴⁶

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev se je na svoji seji 20. februarja 1945 spotaknila ob Potrčev članek v Ljudski pravici, češ da »je sicer lep publicističen izdelek, spis pa ni povsem točen.« Zato je komisija sporočila »uredništvom vseh časopisov, TANJUG-u in ROF, da se sme o zločinih okupatorjev in njihovih pomagačev poročati le-to, kar le-ti dobe iz naše Komisije in morajo vedno navesti uradni vir.«⁴⁷

Kolikor vemo, sta bila navedena članka v obdobju NOB poslednja članka o okupatorjevem zločinu v Idrskih Krnicah. Omenjeni zapisnik seje komisije pa je verjetno poslednji dokument o tem dogodku. Po vojni so sicer še objavljali navedene fotografije (objavljali so jih tudi v zvezi z drugimi dogodki), ni pa se nihče posebej ukvarjal z vprašanjem, kdo je zagrešil ta strašni zločin.

7. Okupatorjeva zločinska enota v Idrijskih Krnicah

V virih, ki smo jih navedli v prejšnjih poglavjih, je bilo nekaj podatkov, ki nas lahko usmerijo na pravo pot pri iskanju zločincev. Tušarjevi iz Krnic sta izjavili, da so bili esesovci iz Gradiške. Tam sta bila dva esesovska bataljona, in to SS bataljon za obrambo krasa in 7. nadomestni in šolski bataljon 7. SS planinske prostovoljske divizije »Prinz Eugen«. Iz navedenega odlomka Fischerjevega poročila je razvidno, da je v ofenzivni akciji sodeloval SS bataljon za obrambo krasa. Tudi razčlenitev listka, ki so ga zločinci pustili pri odsekanih glavah: »Srčni pozdrav SS-a KWB, mož z zelenim jopom,« nas usmeri v pravo smer. KWB je bila kratica za omenjeni bataljon (Karst-Wehr-Bataillon) in esesovci so imeli res zelenkaste maskirne obleke, kar lahko vidimo tudi na fotografijah. V nadaljnjem dopisovanju in poročanju so partizanski uradi kratico KWB spremenili v KWK in nihče takrat ni bil pozoren nanjo. Tako ves čas vojne ni nihče ugotovil, kako se je imenovala okupatorjeva enota, ki je zagrešila zločin.

Najpomembnejši dokaz, da je to bil res SS bataljon za obrambo krasa, so našli precej let po vojni v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu. To je poročilo poveljstva bataljona planinskih lovcev iz Idrije, katerega del smo navedli v začetku tega članka. Ta dokaz je prvi uporabil Stanko Petelin v zgodovini brigad 31. divizije NOV in POJ.

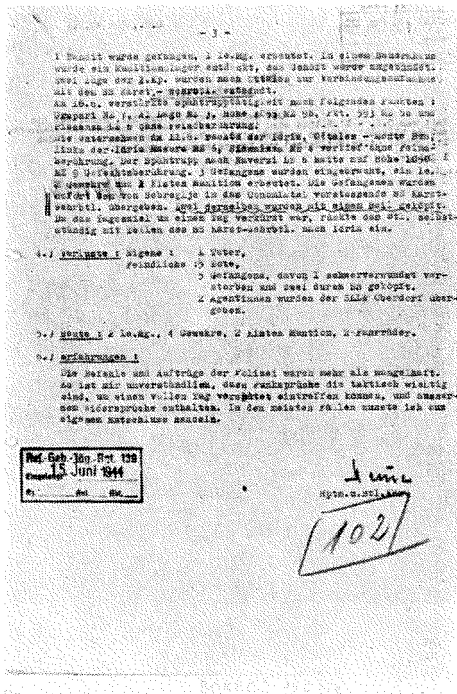
Potem, ko je poveljstvo bataljona planinskih lovcev iz Idrije za 11. junij napisalo, da je bataljon ujel tri partizane, je v svojem poročilu nadaljevalo:

»Ujetnike smo takoj izročili SS bataljonu kraških lovcev, ki je prodril iz Šebrelj v dolino Kanomlje. *Dva od njih so obglavili s sekiro.* Ker smo cilj za ta dan dosegli dan prej, je bataljon samostojno skupaj z deli SS bataljona za obrambo krasa odšel v Idrijo.« (Podčrtal T. F.)⁴⁸

Ko je nato poveljstvo bataljona planinskih lovcev iz Idrije v poročilu navedlo izgube (lastne: 1 mrtev in nasprotnikove: 5 mrtvih), je med nasprotnikovimi navedlo tudi 5 ujetih, od katerih naj bi hudo ranjen umrl »in dva je obglavil SS«. (Podčrtal T. F.)⁴⁹

Na podlagi več virov lahko torej trdno sklepamo, da je bila *okupatorjeva enota, ki je zagrešila gnusni zločin v Idrijskih Krnicah*, SS bataljon za obrambo krasa iz Gradiške. Po nekaterih virih lahko sklepamo tako le posredno, medtem ko omenjeno poročilo *poveljstva bataljona planinskih lovcev iz Idrije*, ki je partizane ujel in izročil SS bataljonu za obrambo krasa, *to pravi izrecno*.

SS bataljon za obrambo krasa so ustanovili poleti 1943 v Pottensteinu na Frankovskem, da bi ga poslali v V. SS planinski korpus na Balkanu. Vendar so bataljon zaradi razmer v Italiji poslali v Podkloster v Avstrijo in je po italijanski kapitulaciji razoroževal italijansko vojsko v Trbižu in okolici ter se nastanil v Žabnici. Uporabljali so ga za boj proti partizanom v vsem Slovenskem Primorju in Istri ter Furlaniji. Še pozimi 1943—1944 so bataljon premestili v Gradiško, kjer je ostal več kot pol leta. Do maja ali junija 1944 mu je poveljeval esesovski polkovnik (SS-Standartenführer) dr. Hans Brand, ki je bil doktor znanosti, profesor in diplomirani inženir za visoke in nizke gradnje ter rudarstvo, v Himmlerjevi »znanstveni« skupnosti »Das Ahnenerbe« pa je vodil »učni in raziskovalni oddelek za krasoslovje in jamarstvo« v Pottensteinu. Med prvo svetovno vojno je bil kot strokovnjak nekaj časa tudi v Borojevičevi 5. avstrijski armadi na Primorskem. V Žabnici in Gradiški je imel dr. Brand velike ambicije in je prosil Himmlerja, naj mu zaupa vodstvo vojskovanja proti narodnoosvobodilnemu gibanju na vsem slovenskem ozemlju (tudi v Ljubljanski pokrajini). Hotel je tudi ustvariti poseben oddelek za obrambo krasa iz sloven-

*Druga stran poročila poveljstva bataljo-
na planinskih lovcev iz Idrije, v katerem
je omenjeno obglavljenje dveh ujetih
partizanov*

skih kolaboracionistov. Toda Himmler ga je zaradi starosti, saj je bil dr. Brand star že več kot 64 let, junija 1944 postavil za vodjo SS utrdbenoraziskovalnega urada (SS-Fortifikationsforschungsstelle) v Beli peči pri Trbižu. Delovanje tega krasoslovca in jamarja na Slovenskem v letih 1943—1945 bi zaslužilo posebno obravnavo.

Pod Brandovim poveljstvom je SS bataljon za obrambo krasa zagrešil nekaj hudih zločinov. Dne 10. oktobra 1943 je požgal vasico Strmec na Bovškem in postrlel vse moške, 17. januarja 1944 je požgal del vasi Lokve na Trnovski planoti, 15. februarja 1944 je požgal Komen in Rihemberk, 25. marca 1944 vasico Predmeja itd. Navedli smo samo zločine, za katere so podatki v okupatorjevih virih; o marsikaterem zločinu (npr. v Istri, Čičariji in na Pivki aprila in začetek maja 1944) pa ni niti okupatorjevih virov in seveda niti njegovih podatkov o zločinih.

Bataljon so pozneje preimenovali v SS bataljon kraških lovcev in iz njega začeli oblikovati 24. SS divizijo kraških lovcev in so zanj — tako kot prej za bataljon — mobilizirali tudi Italijane in Slovence. Vendar so uspeli oblikovati le 24. SS brigado kraških lovcev, pa še ta ni bila popolna. Pred koncem vojne je imela brigada svoje enote na območju Trbiža. Poslednja večja akcija te brigade je bilo njeno sodelovanje v veliki sovražni ofenzivi proti IX. korpusu NOV in POJ marca in začetek aprila 1945.

8. Poveljnik SS bataljona za obrambo krasa

Slavica Tušar je kot priča v preiskavi o zločinu oslepitve in obglavljenja dveh ujetih partizanov v Idrijskih Krnicah izjavila, da je bil med morilci tudi njihov

*Poveljnik SS bataljona za obrambo kra-
sa SS-Hauptsturmführer Josef Berschnei-
der*

poveljnik, kapetan in ga je prepoznala tudi na fotografiji. Ker sem vedel, da je dr. Brand še pred tem zločinom prenehal biti poveljnik bataljona, sem moral ugotoviti njegovega naslednika. Iz Zveznega arhiva v Koblenzu so mi ljubeznivo posredovali kopijo odlomka Klietmannove knjige *Die Waffen SS*, ki ima tudi sestavek o 24. SS planinski diviziji kraških lovcev.⁵⁰ Tam je kot Brandov naslednik naveden SS-Hauptsturmführer, tj. esesovski kapetan, Berschneider. V Berlin Document Centru v Zahodnem Berlinu sem poiskal njegovo osebno mapo, iz katere navajam najprej njegov lastnoročno napisan življenjepis.

»Rodil sem se 29. XI. 1902 kot sin zakoncev Josefa in Kunigunde Berschneider v Neumarktu na Zgornjem Pfalškem. Tam sem 7 let obiskoval osnovno šolo in 3 leta poklicno nadaljevalno šolo. Aprila 1917 sem prišel kot vajenec v ekspresno kolesarsko delavnico, kjer sem po svoji učni dobi do 28. marca 1922 delal kot vajenec.

Februarja 1922 sem se prijavil v vojsko in sem moral 1. aprila 1922 v šolskem bataljonu 20. peh. polka nastopiti službo. Na zahtevo čete sem ostal v Ambergu in so me uporabljali za pomožnega izurjevalca. Ko so me 1. 6. 26 povišali v desetarja in sem 23. 6. 26 dobro opravil podoficirski izpit, sem dobil samostojno desetino. 1. 2. 29 so me povišali v podoficirja in sem 1. 4. 29 dobil v šolanje oficirske kandidate. Od aprila 1930 do aprila 1931 so me v Regensburgu izurili za strojničarja. Pri drugem posebnem izobraževanju sem v letu 23 obiskoval smučarski tečaj, 1926 in 1929 pionirski tečaj v Scherenbergu. Poleg tega sem 4 leta obiskoval armadno strokovno šolo za upravo. Novembra 1931 sem odšel iz vojaške službe (bolezen). Iz Amberga sem se preselil v Nürnberg, kjer sem se februarja prijavil v SS. Zaradi takratne prepovedi sem lahko šele v maju izpolnil svoji prijavnico. Dodelili so me šturmu 1/I/3 Nürnberg, v katerem sem opravljal posle glavnega vodje desetine. 19. 9. 32 so me potrdili za Haupttruppführerja. Pri razdelitvi 3. SS-Standarte dne 25. X. 33 so mi dodelili vodstvo šturma 2/I/3, ki sem ga vodil do 7. januarja 1934 z veliko požrtvovalnostjo.

Oficirji in podoficirji SS bataljona za obrambo krasa v Gradiški spomladi 1944 (v sredini dotedanji poveljnik dr. H. Brand, levo od njega J. Berschneider)

8. januarja so mi ukazali oditi v München, da bi delal kot profesionallec v službi SS. 2. maja 1934 me je SS nadodsek Jug poslal na tečaj za terenski šport v šoli SA Wahnerscheide pri Kölnu; tečaj sem zapustil s spričevalom za poučevanje. 2. julija so končno sestavili aktivne čete in so me odredili za poveljnika voda v 2. vod 3. čete, kjer s telesom in dušo služim veliki ideji našega firerja Adolfa Hitlerja.⁵¹

Ta življenjepis je Berschneider napisal v Münchnu 6. avgusta 1934. Ker za poznejši čas ni več nobenega novega življenjepisa v personalni mapi, navajam za naslednjih deset let bolj skope podatke. 9. novembra 1934 so Berschneiderja povišali v SS-podporočnika, natanko čez leto dni v SS-poročnika in čez tri leta, tj. še pred začetkom druge svetovne vojne, v SS-stotnika (SS-Hauptsturmführerja). Pred vojno je služil v 1. SS-Standarti (nekakšnem esesovskem polku) »Julius Schreck« in od 29. junija 1940 v oboroženih oddelkih SS (Waffen SS), in to kot esesovski poročnik v 16. polku, nato v 6. SS diviziji »Nord«. V tej diviziji se je udeležil bojov na Finskem in dobil čin esesovskega stotnika (tokrat ne v splošni SS, temveč v Waffen SS). Dne 11. julija 1943 so ga poslali v nanovo ustanovljeni SS bataljon za obrambo krasa v Pottenstein. V tem bataljonu je bil namestnik komandanta bataljona in je spomladi 1944 postal komandant. 21. junija 1944 ali natanko deset dni po omenjenem zločinu v Idrijskih Krnicah, je postal SS Sturmbannführer, tj. esesovski major.⁵²

Berschneider se je leta 1935 poročil z Anni Kerscher iz Merkofna, ki mu je rodila enega otroka.

Od 4. junija 1940 do 14. novembra 1943 je bil Berschneider komandir čete. Od takrat dalje je bil namestnik komandanta bataljona. 23. aprila 1944 ga je tedanji komandant Brand predlagal za svojega naslednika. Odlomek iz njegove utemeljitve predloga se glasi takole: »Tudi ko je kot namestnik vodil bataljon, se je

izkazal za popolnoma doraslega in je dosegel zlasti v akcijskem prostoru Istre zelo dobre uspehe brez lastnih izgub. Ne sme ostati neomenjeno, da se je vedno znova izkazoval s posebno osebno hrabrostjo.«⁵³

Takšna je torej dotedanja življenjska pot tega zločinca, ki je imel nekaj ne ravno majhnih odlikovanj, npr. križec za vojne zasluge, železni križec II. razreda, srebrno pehotno jurišno značko itd., predlagali pa so ga tudi za železni križec I. razreda. V Berschneiderjevi personalni mapi ni odločbe o imenovanju za poveljnika bataljona, vendar je to vsekakor bil; navaja ga tudi že omenjena kratka zgodovina 24. SS planinske divizije kraških lovcev.⁵⁴

9. Častnik na fotografiji morilcev

Večina fotografij o obglavljenju ujetih partizanov v Idrskih Krnicah kaže dogodek brez širše okolice, tj. obglavljanje samo, obglavljeni trupli in odsekani glavi. Kaže, da sta največji srh vzbudili dve fotografiji. Prva kaže skupino nasmejanih esesovcev in sredi nje oficirja s ciničnim nasmeškom in cigareto v desni roki. Druga pa kaže oslepljeni in odsekani glavi s cigareto v ustih. Seveda se pri prvi fotografiji pojavi vprašanje, kdo je ta častnik, ki si tega imena nikakor ne zasluži.

Slavica Tušar je v izjavi dr. Douganu in dr. Ogrizku 7. januarja 1945 povedala, da je partizana ukazal obglaviti poveljnik esesovcev, kapetan in ga je nato spoznala na fotografiji sredi esesovcev. Ker je bil tisti čas komandant Berschneider edini esesovski kapetan v bataljonu, bi po tem podatku lahko sodili, da je tudi na fotografiji. V to, da je bil Berschneider pri Tušarjevih in ukazal izvršiti ta gnusni zločin, niti malo ne dvomim. Berschneider je namreč vodil bataljon v akcijah, celo ko še ni bil njegov poveljnik, ker 64-letni komandant Brand ni mogel več »hajkati po kraškem terenu«. Ko sem dobil v roke Berschneiderjevo fotografijo, sem bil prepričan, da je on na fotografiji sredi morilcev. Pred nedavnim mi je prišla v roke nova fotografija,⁵⁵ ki kaže častniški in podčastniški zbor SS bataljona za obrambo krasa v Gradiški spomladi 1944 (na fotografiji je tudi dr. Hans Brand, in to na sredi v prvi vrsti). Na tej fotografiji je častnik (drugi od leve v prvi vrsti), ki je še bolj kot Berschneider podoben oficirju na fotografiji sredi morilcev v Idrskih Krnicah. Sodeč po nekem znaku (srebrni vrvici na desni strani prsi), je to bil adjutant komandanta bataljona. Zelo verjetno je, da je bil tudi adjutant komandanta bataljona v Idrskih Krnicah, saj adjutant navadno spremlja poveljnika tudi na takih poteh. Stanko Petelin v svoji zgodovini Vojkove brigade pravi, da je nekatere izmed teh zločincev, ki so na fotografijah o obglavljenju partizanov v Idrskih Krnicah, že zadela zaslužena kazen in da so jim po vojni sodili v Ljubljani. Vendar Petelin ni navedel njihovih imen.⁵⁶

Zelo težko je ugotavljati poveljniško sestavo SS bataljona kraških lovcev. Ta namreč ni zapustil nobenih tovrstnih dokumentov niti ni partizanska obveščevalna služba uspela ugotoviti njegovega poveljnika itd. Preiskal sem vse gradivo obveščevalnih centrov v 9. korpusu NOV in POJ in nisem našel takšnih podatkov. Kaže, da partizanom ni uspelo niti ujeti nekega vojaka iz tega zloglasnega bataljona in ga zaslišati. Našel sem le zapisnike zaslišanja štirih dezerterjev slovenske, madžarske in italijanske narodnosti iz novembra 1944 in januarja 1945, ki so bili v tej enoti, vendar nobeden ni navedel nobenega imena poveljnikov — niti komandirja čete (!) niti komandanta bataljona, polka in brigade.

Erminio del Fabbro mi je povedal, da nekateri ljudje iz Gradiške vedo, da se je častnik, ki je na omenjeni fotografiji drugi od leve v prvi vrsti, pisal Weiland in da

Adjutant komandanta SS bataljona za obrambo krasa, SS-Obersturmführer Karl Weiland

je bil doma iz Avstrije. Berlin Document Center mi je pred kratkim posredoval kopije nekaterih dokumentov iz personalne mape tega častnika. Navajam njegov življenjepis, ki ga je napisal lastnoročno 10. februarja 1940.

»Jaz, Karl Weiland sem se rodil 14. 7. 1915 v Waldschachu okraj Lipnica, Štajerska, kot sin progovnega mojstra Ignaca in Anne Weiland, rojene Pauschenwein. Moji starši prebivajo v Letringu 39 pri Lipnici. Imam sedem bratov in sester, štiri brate in tri sestre.

Potem ko sem obiskoval 5 razredov osnovne šole, 3 razrede meščanske in 2 razreda nadaljevalne šole, sem se izučil ključavničarske obrti. Po uspešnem pomočniškem izpitu v Lipnici so me morali 1. 1. 1933 odpustiti zaradi slabih gospodarskih razmer.

Dne 6. 1. 1931 sem v Lipnici vstopil v Hitlerjevo mladino. Od 1. 11. 1931 do 1. 10. 32 sem bil krajevni vodja HJ in od 1. 10. 32 vodja II. Stamma (organizacija v krajevni skupini — op. T. F.) mladinskega podmladka. Od 1. 11. 33 sem v SS. Zaradi prepovedane dejavnosti (nacistične) stranke v Avstriji so me julija 1933 kaznovali z 48 urami zapor. Potem ko so me marca 34 zaradi veleizdaje spravili v preiskovalni zapor in nato izpustili, sem s priporočilom III. Sturmbann (esesovskega bataljona — op. T. F.) 38. Standarte SS (esesovskega polka — op. T. F.) zapustil Avstrijo. Od 12. marca 1934 sem bil pri SS-Hilfswerku Dachau (organizacija za pomoč pobeglim avstrijskim esesovcem — op. T. F.). 1. 1. 35 sem prestopil v SS-Verfügungstruppe (veja SS za zavarovanje koncentracijskih taborišč — op. T. F.), v kateri sem 20. 4. 36 postal desetar. S tega mesta so me za čas 1. 4.—15. 5. 37 poslali v Braunschweig, od 1. 7.—24. 7. 38 v tečaj za častniške pripravnike Standarte Deutschland in nato 15. 11. 38 v Bad Tölz v junkersko šolo. Medtem mi je potekla službena obveznost in sem 31. 3. 39 izstopil iz Verfügungstruppe. Od 18. 3. 39 do vpoklica v 2. Sturm (esesovska četa — op. T. F.) SS nadomestne Standarte »D« (Deutschland — op. T. F.) sem bil profesionalno zaposlen v glavnem uradu SS kot sodelavec V. P. (neugotovljena kratica — op. T. F.).

Športno sem se ukvarjal večinoma z lahko atletiko in sem si pridobil športno značko SA in državno športno značko. V plavanju sem si pridobil spričevalo Nemške družbe za reševanje življenj.«⁵⁷

Ko je Weiland napisal ta življenjepis, je bil šele esesovski podčastnik (SS-Scharführer in je bil v omenjeni esesovski enoti. Leta 1938 si je pridobil tudi avstrijsko in sudetsko spominsko medaljo, kar pomeni, da je sodeloval pri zasedbi teh dežel. Marca 1940 se je poročil s Katharino Huber iz Dachaua, ki mu je junija istega leta rodila otroka. Z njegovega esesovskega častniškega lista lahko poleg navedenih podatkov ugotovimo tudi to, da je 9. novembra 1942 postal esesovski podporočnik in natanko čez leto esesovski poročnik (SS-Obersturmführer), kar je bil tudi še spomladi 1944 ter da so ga 9. novembra 1942 premestili v SS četo za obrambo krasa, iz katere je nastal zloglasni bataljon.⁵⁸ Poleti 1944, ko so začeli v Gradiški ustanavljati 24. SS divizijo kraških lovcev, je Weiland odšel iz Gradiške v Globocnikov t. i. Aufbaustab, tj. štab za graditev kvislinških oboroženih oddelkov v operacijski coni »Jadransko primorje.«

10. Oslepljena in obglavljena partizana

Iz poročila poveljstva bataljona planinskih lovcev iz Idrije smo zvedeli, da je tri partizane ujel ta bataljon in jih nato izročil SS bataljonu za obrambo krasa. Nedvomno je tudi to, da jih je ujel 11. junija 1944, verjetno po spopadu Na Vrsju. Partizanski viri v glavnem navajajo, da sta bila obglavljena partizana iz Vojkove brigade, le en sam podatek pravi, da sta bila iz Prešernove. Tudi Stanko Petelin v svoji zgodovini Vojkove brigade pravi, da so to bili borci iz Vojkove brigade, »ki so bili zaostali in zaradi goste megle izgubili smer.«⁵⁹ Kljub prizadevanjem, da bi ugotovili njihova imena, se to ni posrečilo še nikomur.

Nikjer nisem našel podatka, da bi se nacistična zločinca Josef Berschneider in Karl Weiland zagovarjala pred našim sodiščem. Ju bo sedaj, ko imamo njune osebne podatke, neko naše sodišče vendarle začelo iskati, da vsaj *poskuša* uresničiti napoved komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, da bodo »storilci za to strahotno zverstvo poklicani na odgovornost« in da »jih bomo zasledovali do kraja sveta«?

Opombe

¹ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje: Arhiv IZDG), nem. arh., fasc. 201, poročilo prop. akc. enote Gorica 18. 6. 1944.

² Arhiv Vojškega zgodovinskega inštituta JLA Beograd, nem. arh., škatla 15, dok. 47/4, poročilo poveljstva bat. plan. lovcev »Heine« 12. 6. 1944.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

⁵ Stanko Petelin: Gradnikova brigada. Nova Gorica 1966 (dalje: Petelin, Gradnikova brigada); isti: Prešernova brigada. Nova Gorica 1967 (dalje: Petelin, Prešernova brigada); isti: Vojkova brigada. Nova Gorica 1968 (dalje: Petelin, Vojkova brigada).

⁶ Petelin: Vojkova brigada, str. 290–297; isti: Gradnikova brigada, str. 251–256; isti: Prešernova brigada, str. 352–356.

⁷ Petelin: Vojkova brigada, str. 302–306.

⁸ Arhiv IZDG, OKKPS Idrija, fasc. 566/I.

⁹ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 234/I, poročilo obv. centra 31. div. NOV in POJ. »Tomažev bataljon« je bil I. bataljon Gorenjskega odreda in so ga 13. junija 1944 vključili v Vojkovo brigado kot njen III. bataljon. Imel je 168 mož in se je imenoval po svojem komandantu Jožetu Fajfarju-Tomažu, ki je padel v napadu na sovražnikovo motorno kolo v Trbojah pri Kranju 14. IV. 1944. (Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 281/I, kronika Vojkove brigade.)

¹⁰ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 226/IV, poročilo Vojkove brigade 16. 6. 1944; fasc. 281/I, kronika Vojkove brigade.

¹¹ Arhiv IZDG, POOF za Prim., fasc. 542/III, zapisnik seje OOOF Idrija 15. 6. 1944.

¹² Arhiv IZDG, Obkom. KPS za Prim., fasc. 533/V, poročilo OKKPS Idrija 16. 6. 1944.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Med okrožnim odborom OF Idrija in okrajnim odborom OF Šebrelje je takrat nastal nesporazum, za katerega zvezo iz dveh dopisov. Iz enega od teh dopisov pa zvezo tudi za imeni tistih članov OOOF Idrija, ki ju je ta poslal v okraj Šebrelje.

Okrajni NOO/OF Šebrelje je 27. junija pisal okrožnemu odboru OF Idrija, da obžaluje, da niti sekretar OK KPS Idrija Konrad Javoršek-Matjaž niti predsednik OOOF Idrija Franc Medved-Groga še nista prišla »pogledati naša pogorišča«, pač pa so prišli že od pokrajinskega odbora OF.

Okrožni odbor OF Idrija je odgovoril: »Začudenji pa smo bili nad vašim pismom z dne 27. p. m., ko pišete, da sta tov. Groga in Matjaž obljubila priti v vaš rajon, kar se do danes ni zgodilo. Res je, da sta eden kot drugi to obljubila in bosta slej ko prej to obljubo tudi izpolnila. Vedeti pa morate — tov. Lojzetu bi pač že lahko bilo znano — da sta imenovana zaposlena vsespod zlasti še tov. Matjaž. Tov. Groga se je, kolikor je znano, parkrat nahajal v našem rajonu po okupatorjevem divjanju in sicer v Jagrščah, ali zakaj se takrat ni zgasil tudi v Šebreljah, ne vemo vzroka. Položili mu bomo na srce, da to takoj stori, ko bo mogoče. Da pa pišete, da ni bilo nikogar od okrožja k vam in da so se od PO OF-a temu čudili, je gola neresnica. Ni nam bilo potrebna nobenega »ukaza« od POOF, ker smo se sami predobro zavedali čim je ponehala okupatorjeva ofenziva, da je treba priskočiti na pomoč. Ali nismo morda takoj poslali tovarišico Vesno in Natašo od okrožja, da ukreneta vse za prvo pomoč na licu mesta. Ali tovarišici v vaših očeh ne pomenita okrožja? (Podčrtal T. F.) Ali ni okrožje ravno na podlagi poročila tovarišic in dogovora z vami dalo takoj za prvo pomoč Lit. 20.000 v gotovini, uvedlo nabiralno akcijo za obleko, perilo, obutev, posodo, žeblje, ukrenilo potrebno radi žaganja lesa? Prav tako je bilo storjeno vse zaradi prehrane prizadetega prebivalstva in odposlani štirje delegati v druga okrožja.« Itd. (Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 566/III.)

¹⁶ V arhivskem fondu OK KPS Idrija je ohranjen popis zločinov in škode v okraju Šebrelje, ki je datiran s 16. junijem 1944. Sodeč po pisavi, je te zapiske napravila Fanika Lazar-Nataša, ki je odšla v okraj Šebrelje. (Arhiv IZDG, fasc. 566/I.)

¹⁷ V zapisnikih z dne 16. junija 1944 (glej op. 16!) piše tudi tole: »Jagršče: Štab 16. SNOB J. P. Vojka, III. bataljon. Dne 12. 6. 1944 ob 7. uri zvečer smo pokopali dva tovariša iz 16. SNOB J. P. Vojka, III. bataljon.

Dobili smo mrtva pri Sedeju na Masorah. Glave sta imela porezane, oči iztaknjene z noščem. Iztaknili so jih živima in govorili: »Smrt fašizmu — Svobodo narodom.« Ko sta bila že slepa, so jim govorili »A vidiš svobodo? A vidiš Angleže?« (To je izpovedala gospodinja Sedeja, ki je bila navzoča.) Opis: Eden je nosil angleško poletno bluzo, hlače črne in in vsak centimeter po 1 mm debelo svetlejšo črto. Drugi je imel svetlo modro srajco s temnimi podolgovatimi progami, hlače temno rjave s svetlimi progami. Pulover je bil rjav s »furlusom«, čevlje nista imela, so jima jih odvzeli. Tudi nobenih dokumentov ni bilo. Eden izmed njih je imel črno titovko.

Opis glav: Eden je imel dolge kostanjeve lase, izrazil nos, sive oči. Drugi je imel nekoliko zatisnjeno glavo, nosna konica se je končevala z izrednim poudarkom na ven, lasje dolgi in neostriženi. Oba neobrita.

Pokopana sta na pokopališču Jagršče. Priče pokopa: Petermel Peter iz Jagršča, Magajna Janez iz Krnic in Lapanja Peter iz Jagršča. Pri pogrebu je bil navzoč tudi IV. bat. 16. SNOB J. P. Vojka s štabom. Podatke zbral in napisal Klančnik Stane, prop. ref. IV. bat.«

¹⁸ Arhiv IZDG, Obkom. KPS za Prim., fasc. 533/V, poročilo OK KPS Idrija 22. 6. 1944. Poročilo je podpisala Vesna, tj. Milena Stegu.

¹⁹ »Pred svojim odhodom iz Šebrelj smo obiskali tudi starega župnika. Videti je bilo, da je bil na naš obisk pripravljen (obvestiti ga je moral njegov bratranec, član ONOO, ki je bil prejšnji dan na seji). V razgovoru odn. bolje rečeno v odgovarjanju na naše vprašanje, na katero se je skoraj docela omejil, je bil zelo previden. Da bi zavzel kako stališče do našega gibanja, je direktno odklonil, izjavil je le, da bi želel, da se uresniči naše zatrevanje, da je le naša borba rešila slovenski narod pred uničenjem. Ko smo ga vprašali, kako tolmači ljudem okupatorjevo divjanje, kaj jim poreče v tolažbo, odn. v bodrilo, je dejal, da jim pravi, da je to kazen božja za greh, ki je morala priti. Da bi bil na pogrebu v Jagrščah dejal, da so nesreče, ki je prišla nad Šebrelje, krivi partizani, je zaničal, pripomnil pa, da so ga morda ljudje razumeli tako. Priznal pa je, da ljudi vedno svari pred komunizmom, da je pri spovedi, ki bi jo moral opraviti vsakdo, preden odide k partizanom, vedno opozarjal: »Če že moraš iti k partizanom, pazi, da se ne nalezesh komunizma.« Ko smo zavračali, da bi bilo naše gibanje komunistično, da bi bilo naperjeno proti veri in duhovščini, je izjavil, da mu je prišlo že dosti naše literature v roko, s katero smo napadali vero. Kljub temu, da smo ga pozvali, naj bi navedel en sam primer take literature, je le ponavljal, da je je dosti, da jo imamo gotovo sami in se lahko prepričamo o tem, on pa da je ni hranil, da je ne bi lepega dne našli Nemci pri njem. Preskočil je na naše mitinge in ples in dejal, da se do partizanstva ni nikoli toliko plesalo po naših krajih, da mu je pravila neka mati, kako se je sin razjokal, ko se je ves razočaran vrnil z mitinga. Sam da je opazil pri preprostih partizanih in partizankah neko potrtost, neko pomanjkanje nečesa. Mitingi, h katerim da s silo priganjamo ljudi, in plesi, ki so izvor greha, ljudi ne zadovoljujejo. Oni najdejo tolažbo in razvedrilo v cerkvi, pri službi božji, pri lepem cerkvenem petju, ki se je prav v Šebreljah, ki je imelo vedno zelo muzikalične župnike, kakor je tudi sedanj, posebno skrbno gojilo. Glede plesa je dejal, da je našel pri fašistih več razumevanja, da je smel takrat svobodno govoriti v pridigah o tem, danes pa mu kritika ni dovoljena. Danes da se partizani, čeprav zatrujemo, da pustimo duhovnikom vso svobodo, spotikajo ob vsako pridigo. Prav iz tega razloga, ko si namreč že ne ve več pomagati, da je nameraval mladi župnik že sam zapustiti Šebrelje, če ga ne bi bili Nemci odpeljali. (...) V teku razgovora ni bilo pri župniku opaziti niti najmanjšega sledu ogorčenja nad divljanjem banditov in njihovih pomagačev, ampak je, nasprotno, govoril kot človek, ki je poln razumevanja.« (Podčrtal T. F.)

²⁰ Arhiv IZDG, Obkom. KPS za Prim., fasc. 533/V, pismo Obkom. KPS za Prim. 24. 6. 1944.

²¹ Antona Nadižarja-Klemna, dipl. fil. za matematiko in fiziko, roj. 3. 9. 1916 v Kranju, je OOOF Idrija 15. 6. 1944 imenoval za svojega referenta za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. (Arhiv IZDG, fasc. 547/IV, poročilo OOOF Idrija 25. 6. 1944.)

²² Arhiv IZDG, Obkom. KPS za Prim., fasc. 533/V, poročilo OK KPS Idrija 24. 6. 1944 in sestavek C. Sinkovca »Dejanja domožalskih zločincev v Masorah«.

²³ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 234/I, poročilo obv. c. 31. div. NOV in POJ št. I/417, dne 12. 7. 1944.

- ²⁴ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 496, komisija predsedstva SNOS, za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje: KUZOP). Objava št. 22 od 19. 7. 1944.
- ²⁵ France Bevk: Primorska doživlja grozodejstva. Slovenski poročevalec, V/17, 5. 7. 1944.
- ²⁶ Naši mučeniki. Slovenski poročevalec, V/18, 12. 7. 1944.
- ²⁷ Oče laži. Tolminski glas, I/3, 29. 7. 1944.
- ²⁸ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/III, Snuderlovo pismo V. Tomšič 18. 7. 1944: »Jaz sem s svojo knjigo, ki sem jo začasno naslovil s »Fašistično domobranski teror nad Slovenci«, danes končal. (...) Potem bo čez en teden lahko tekst mojega dela predložen v pregled in v tisk.«
- ²⁹ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/III, Snuderlovo pismo V. Tomšič 28. 8. 1944.
- ³⁰ Prav tam.
- ³¹ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem. I. Osrednje tiskarne. Ljubljana 1972, str. 207.
- ³² Fašistično domobranski teror nad Slovenci. Sestavil dr. Makso Snuderl, predsednik »Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. 1944, str. 100–101.
- ³³ Prav tam.
- ³⁴ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/III, Objava št. 35, dne 11. 9. 1944.
- ³⁵ Sadistična zverstva Nemcev. Ljudska pravica 19. 9. 1944.
- ³⁶ Erminio del Fabbro, ustni vir, 7. 8. 1977.
- ³⁷ Roza Tartichio-Zvezda, ustni vir, 7. 8. 1977.
- ³⁸ a Karel Kumše in Bruno Batistič, ustni vir, 7. 8. 1977.
- ³⁹ Glej op. 34!
- ⁴⁰ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/II, zapisnik 4. seje komisije za ugotavljanje zločinov, 7. 8. 1944.
- ⁴¹ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/II, pismo komisije za ugotavljanje zločinov Vidi Tomšič, preds. št. 681/44 z dne 24. 9. 1944.
- ⁴² Arhiv IZDG, PNOO za Slov. Prim., fasc. 547 a/VIII, Turkovo poročilo 22. 11. 1944.
- ⁴³ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 901, zapisnik o uradnem ogledu na licu mesta v vasi Krnice št. 4, položaj dne 7. januarja 1945.
- ⁴⁴ Arhiv IZDG, PNOO za Slov. Prim., fasc. 547/I, pismo dr. Dougana 19. 1. 1945, pismo A. Dugulina 22. 1. 1945.
- ⁴⁵ Arhiv IZDG, PNOO za Slov. Prim., fasc. 547/I, zapisnik seje 28. 2. 1945.
- ⁴⁶ Ivan Potrč: Obglavljanje s sekiro. Ljudska pravica, VI/2, 26. 1. 1945.
- ⁴⁷ Obtožujemo. Slovenski poročevalec, 27. 1. 1945.
- ⁴⁸ Arhiv IZDG, KUZOP, fasc. 496/II, zapisnik seje komisije 20. 2. 1945.
- ⁴⁹ Glej op. 2!
- ⁵⁰ Prav tam.
- ⁵¹ Kletmann: Die Waffen SS. Eine Dokumentation. Osnabrück 1965, str. 247–249.
- ⁵² Berlin Document Center (dalje: BDC), SS Personalhauptamt (dalje: SS-PHA), Josef Berschneider, Lebenslauf.
- ⁵³ BDC, SS-HPA, Josef Berschneider, Dienstlaufbahn.
- ⁵⁴ BDC, SS-HPA, Josef Berschneider, Beförderungsvorschlag.
- ⁵⁵ Glej op. 50.
- ⁵⁶ Tudi to fotografijo je esesovski fotograf dal izdelati pri že omenjenem Erminiu del Fabbro v Graški. Posredovala sta mi jo K. Kumše in R. Jelinčič, za kar se jima toplo zahvaljujem. Ugotovil pa sem, da je ta fotografija že precej časa tudi v fototeki Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani.
- ⁵⁷ Petelin: Vojkova brigada, str. 301.
- ⁵⁸ BDC, Rassen- und Siedlungshauptamt SS, Karl Weiland, R. u. S. — Fragebogen 10. 2. 1940.
- ⁵⁹ BDC, SS-HPA, Karl Weiland, Karteiblatt für SS-Führer.
- ⁶⁰ Petelin: Vojkova brigada, str. 300.

Drago Novak

Ustanovitev Lacijeve in Prleške čete

Prva zamisel o ustanovitvi majhne borbene enote na področju Prlekije spada v jesen 1941, ko je Jože Kerenčič poudarjal potrebo po ustanovitvi majhne mobilne enote, ki naj bi izvajala diverzantske akcije ter hkrati predstavljala mobilizacijsko četo za zbiranje borcev v večje partizanske enote. Zamisel seveda v tem letu še ni bila uresničljiva, kajti Nemci so jeseni 1941 še dosegali uspehe na vzhodnem kakor tudi na zahodnem bojišču, v Prlekiji in severovzhodni Sloveniji nasploh pa so tudi izdaje oteževale delovanje narodnoosvobodilnemu gibanju. Na ustanovitev partizanske čete na področju Prlekije so nedvomno vplivali subjektivni in še posebej objektivni faktorji, razmere so morale dozoreti, da je bila lahko ustanovljena majhna borbena enota tudi na tem skrajnem severovzhodnem delu Slovenije.

Ker zamisel dolgo časa ni bila uresničljiva, so iz Prlekije borci odhajali v partizanske enote v druge kraje. Že konec avgusta 1941 se je domačin Branko Bokša pridružil partizanom Ribniške čete, oktobra pa sta odšla v partizane prva dva iz radgonskega področja, to je Franček Pinterič-Svaba in Alojz Vreča-Tomiks; pridružila sta se partizanom v Savinjski dolini.

Ko je bila v začetku leta 1942 na ptujskem področju ustanovljena Lackova četa ali Osojnikov vod, je bilo več možnosti za odhod v partizane iz Prlekije. Omenjeni četi se je pridružil domačin Drago Stojko iz Mote pri Ljutomeru. Žal je tragičen konec Lackove čete 8. 8. 1942 zavrnil nadaljnje odhajanje v partizane iz Prlekije v Haloze.

Ker razmere tudi v letu 1942 niso dovoljevale ustanovitev partizanske enote v Prlekiji, srečamo med ustanovitelji Ruške čete in poznejšega Pohorskega bataljona tudi domačine iz Prlekije. Za nekaj časa so tako odhajali borci od tod na Pohorje. Tudi junaški Pohorski bataljon je bil 8. 1. 1943 uničen in to je spet začasno zavrlo odhajanje partizanov s področja Prlekije na Pohorje.

Ko je prišel v Prlekijo poverjenik IOOF Ivan Nemec-Vojko in organizacijsko utrdil OF na tem področju, se je zopet pojavila misel o ustanovitvi borbene enote, ki bi naj opravljala sabotažne akcije, zbirala orožje, širila propagando in vodila borce v večje partizanske enote. Na sestanku okrajnega odbora OF za Ljutomer—

Gornja Radgona avgusta 1943 v Bolehnečičah so resno postavili to vprašanje. Dogovorili so se, da bi naj v bučkovskih gozdovih skopali nekaj bunkerjev, kjer bi se lahko zadrževale manjše skupine partizanov. Te so se dotlej namreč zadrževale čez dan pri zanesljivih kmetijah, ponoči pa so opravljale sabotažne in trosilne akcije.

Zamisel o bunkerjih je bila po omenjenem sestanku kmalu uresničena. Že poleti 1943 so partizani v Godemarcih v gozdu blizu Golobove hiše zgradili bunkerje, ki so jim dali ime Stalingrad, Sevastopol in Tobruk. Zelo dobro so jih zamaskirali, tako da jih sovražnik ni mogel odkriti. V vsakem jih je lahko bilo 15 do 20 ljudi. To je bil zbiralni center za odpošiljanje novincev v partizane. Slavko Ivanjšič in Danijel Hojs-Ljubo sta od tega zbiralnega centra že leta 1943 vodila tri skupine novincev do dupleškega mostu; kjer so jih sprejeli kurirji ter jih odvedli na Pohorje.

Poznamo dejstvo, da je prav 1943. leto prelomnica v drugi svetovni vojni in da se je prav v tem letu število dezertirjev iz nemške vojske na področju Prlekije močno povečalo in je postalo odpošiljanje novincev v partizane že zelo aktualno vprašanje; to je razvidno tudi iz ohranjenih zapiskov sej okrajnega odbora OF Ljutomer—Gornja Radgona.

Ker so na Pohorju ob koncu leta 1943 začasno nastopile težave v zvezi s sprejemanjem novincev, so prleški aktivisti usmerili partizane na Kozjak; tja jih je vodil Jožko Talanyi.

S prihodom novih aktivistov, ki so v letu 1944 bili poslani v pomoč maloštevilnim, toda aktivnim aktivistom Prlekije, je narodnoosvobodilno gibanje na prleškem področju doseglo največji organizacijski razmah. Nemci niso bili kos maloštevilnim partizanom, zato so poklicali na pomoč vlasovce, ki naj bi s svojim znanim terorjem zatrli revolucionarno gibanje in očistili prostor v zaledju, kajti frontna črta se je vedno bolj približevala Prekmurju. Po prihodu vlasovcev se je vsakršna misel o ustanovitvi partizanske enote na področju Prlekije izjalovila. Teroristi so zagrešili številna grozodejstva nad prebivalstvom.

Tudi četica Janeza Majnika-Jamesa, ki je 22. 9. 1944 krenila iz taborišča Lackovega odreda pod Sv. Duhom na Kozjaku preko Prlekije v Prekmurje, se je s težavo prebila na cilj, ker so Nemci po dogodkih na Madžarskem jeseni 1944 še bolj utrdili mejo na Muri. Omenjeni četi je bilo bivanje v Prlekiji otežkočeno, čeprav je bila deležna podpore prleškega ljudstva, in tudi v Prekmurju se je silno težko zadrževala le nekaj dni, nato pa se je morala vrniti čez Muro na Kozjak.

Med tem ko je prekmurskim aktivistom uspelo prve dni januarja 1945 v lovski koči Hilde Vogler blizu Motvarjevcev ustanoviti 1. prekmursko četo, ki je kljub težkim razmeram zadajala okupatorju številne udarce in ji je okupator bil stalno za petami, pa je bila v Prlekiji ustanovljena prva majhna borbena enota šele v času, ko je 57. sovjetska armada skupaj s partizani že osvobodila Prekmurje in se je že bližal konec druge svetovne vojne. Ko je bila prebita fronta na črti Šafarsko—Kog in so borci 12. in 16. bolgarske I. otečestveno-frontovske armade skupaj s partizanskimi odredi potiskali okupatorjeve sile proti Avstriji, je prišel trenutek, da se tudi na ljutomerskem in radgonskem področju ustanovijo borbene enote, ki bi v zadnjih trenutkih pomagale pri boju za osvoboditev Prlekije in pripravile vse potrebno za prevzem oblasti.

7. 5. 1945 so se tako zbrali partizani radgonskega področja na domačiji Antona Jančarja v Zbigovcih, št. 44. Ustanovili so partizansko četo — Lacijevo četo; ime je dobila po znanem kurirju na radgonskem področju Francu Mulecu-Laciju. Ob ustanovitvi je štela 38 moških, po večini domačih aktivistov in borcev. Politični

komisar je bil Milan Klemenčič. Četa je bila dokaj dobro oborožena, saj so partizani v zadnjih dneh vojne zaplenili nemški vojski precej orožja. Vodstvo čete je ob ustanovitvi še isti večer izdelalo načrt za osvoboditev Gornje Radgone. Sklenili so, da je treba pred umikajočo se nemško vojsko zaščititi vse pomembnejše objekte, preprečiti odvoz materialnih dobrin ter zaščititi prebivalstvo. Posebna naloga čete pa je bila prevzeti oblast v Gornji Radgoni. 7. 5. 1945 je poslala izvidnico v Radence, Videm in Kapelo, da ugotovi stanje. Borci so nameravali prodreti tudi v Radgono; tam pa so se že bojevale Tolbuhinove enote ter zasedle to ozemlje.

7. 5. 1945 so borci Lacijeve čete na cesti Gornja Radgona—Videm razorožili 7 nemških vojakov, med njimi tudi oficirje. 9. 5. 1945 so že navsezgodaj krenili iz Zbigovcev proti Gornji Radgoni. Najprej so zasedli občinske prostore, nato železniško postajo in pošto. Na radgonskem gradu so izobesili jugoslovansko zastavo. V Gornji Radgoni so se srečali z enotami 16. divizije bolgarske I. otečestveno-fron-tovske armade, ki so bile zavzele Gornjo Radgono in hitele za umikajočo se nemško armado proti Mariboru.

Tudi na ljutomerskem področju je bila v zadnjih dneh pred osvoboditvijo ustanovljena majhna borbena enota. Okrajni odbor OF Ljutomer je mobiliziral tamkajšnje partizane in aktiviste 8. 5. 1945 pri gostilni Franca Vrabla v Vidanovcih. Tako je bila ustanovljena Prleška četa, ki je štela 45 moških. Borci so bili v glavnem dobro oboroženi. Vodstvo čete je izdelalo načrt za osvoboditev Ljutomera in okolice. Predhodnica čete se je 8. 5. 1945 proti večeru pomotoma spopadla na Kamenščaku pri Ljutomeru z bolgarskimi enotami, ki so hitele za umikajočo se nemško armado. Na cesti, ki pelje iz smeri Stara cesta—Kamenščak—Ljutomer, je predhodnica omenjene čete prav tako 8. 5. 1945 zajela manjšo skupino četnikov, ki so se le s težavo predali, saj so hoteli pobegniti in se tako izogniti ljudski sodbi.

9. 5. 1945 so prišle v Ljutomer enote 1. prekmurske brigade in še pred bolgarskimi enotami so prišli tudi borci Prleške čete. Ljutomer je bil osvobojen brez vsakršnega boja, saj se je nemška armada že 8. 5. 1945 ponoči umaknila in brez boja zapustila Ljutomer in okolico.

Ustanovitev majhnih borbenih enot v Prlekiji sega torej v čas tik pred osvoboditvijo. Štiri leta so morala preteči, preden se je uresničila zamisel Jožeta Kerenčiča. Vzroki, ki so ovirali ustanovitev sicer potrebne partizanske enote, so bili različni. Prezreti ne smemo dejstva, da je Prlekija v glavnem nižinski svet, brez večjih gozdov, da ima gosto naseljeno prebivalstvo s številnim cestnim omrežjem. Še posebej moramo omeniti, da partizani niso imeli zaledja za varnost, saj je bila na eni strani madžarska, na drugi strani pa nemška meja. Nemci so imeli dokaj številne in dobro zasedene orožniške postaje ter postaje graničarjev, v jeseni 1944 pa so še vlasovci razpredli svoje mreže po vsej Prlekiji, kar je silno oteževalo gibanje večjih vojaških formacij.

Miro Kocjan

Padlim mornarjem — prekomorcem

*Ranjen sem
hudó.
Rafal mi je ranil grlo
in odnesel rokó
valovi me že potiskajo na dnó
v temno globino
brezkončno.
A jaz zakričim
v oporoko:
borimo se,
borite se,
trdnó
za morje in domovino,
za zmago
dokončno!*

Francè Brenk

Filmska dejavnost v NOB

Ko me je urednik povabil, naj kaj napišem o začetkih nove osvobodilne slovenske filmske ustvarjalnosti, sem se najprej zbal, da bom le samega sebe ponavljal. O začetkih slovenskega »osvobojenega« filma sem namreč pisal že v knjigi *Zapiski o filmu* leta 1951, pa v študiji *Oris zgodovine filma v Jugoslaviji* leta 1960, zelo nadrobno leta 1966 v gledališki reviji *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja*, in od leta 1975 objavljam v isti reviji izpopolnjeno študijo o revolucionarnem nastanku našega filma pod naslovom *Slovenski NOB film, dokumenti in spomini*.

To se mi zdi potrebno zapisati za uvod, če je kdo med spoštovanimi bralci, ki ga naša vznemirljiva, prigod in naključij tako bogata filmska zgodovina bolj nadrobno zanima. Poseže naj po omenjenih spisih, pa bo na videz drobnem, neznatnem, se pravi filmsko kulturnem področju, lahko podoživel našo revolucijo v celoti. Tako kot je bilo in je pri filmu, je povsod: za revolucionarno odločitev, da bomo imeli Slovenci po osvoboditvi tudi film, je bilo lahko. Zamisel dosledno uresničiti, pa je bilo zelo težko, včasih se je zdelo nemogoče. In je tako še danes, ko gleda filme — o tem se nam v času NOB še sanjalo ni — vsak večer samo prek TV nad pol milijona Slovencev. Še vedno se nam namreč ni posrečilo organizirati zdržema proizvodnje, »po planu«, da bi ustvarili vsako leto — kot je predvideval že prvi petletni načrt leta 1947 — po pet dolgih igranih in deset do dvajset kratkih filmov na leto. Igrani naj bi bili: po dva z vsebinami iz NOB, eden po naši klasični literaturi, npr. po Prežihu, Kosmaču, Kranjcu, po en film s tako imenovano sodobno vsebino in po en film za otroke in mladino, ko imamo zanje tako dobro pisane in ilustrirane knjige. Če bi bila ta dela tudi — kot pravimo — »filmsko« dobro napravljen, bi ne služila le slovenskemu gledalcu, temveč bi bila žlahtni most med slovenskim, drugimi jugoslovanskimi in tujimi narodi.

Mnogokaj teh smotrov so naša filmska in TV podjetja že uresničila. Zakaj pa naš revolucionarni, narodnoosvobodilni filmski smoter še vedno ni v celoti dosežen, je drugo vprašanje. O njem bolj nadrobno razpravljam v omejenih spisih. Če se bo izkazalo, da je zanje in nasploh za našo filmsko zgodovino dovolj zanimanja, bom o stvareh v Borcu bolj nadrobno pisal.

*

Danes se omejimo le na najbolj zgodnje začetke prizadevanj po svojem filmu, ki padajo v čas NOB.

Prva korenina slovenskega filma v času revolucije je fotografija. V nedeljo, 29. maja 1977, so v dopoldanski radijski oddaji *Se pomnite, tovariši!*, pripovedovali svoje spomine na partizansko dokumentarno in propagandno fotografsko delo fotograf Bitenc, Stane Viršek, profesor Franjo Veselko in Edi Šelhaus. Stane Viršek je začel po direktivah VOS fotografirati že leta 1941 in do njegovega odhoda v partizane so posneli VOS fotografi — če sem si prav zapomnil — okoli 14 tisoč fotografij. Franjo Veselko je fotografiral na osvobojenem ozemlju in med raznimi boji že leta 1943, in jeseni 1944 hkrati z menoj postal vodja »fotografske sekcije« pri odseku za informacije in propagando pri Predsedstvu SNOS. »Razrešen šolskega dela« je posvetil vse svoje sile snemanju in razvijanju stotin fotografij v črnomaljski vili, ki ne vem več, čigava je bila, stala pa je na robu Črnomlja. Edi Šelhaus je povedal, da sem ga našel 1944 na letališču Krasinac, ko so ga kot bivšega jugoslovanskega letalskega fotografa hoteli prepeljati v Bari. Dejal je, da sem rekel, kako da ga je za Bari škoda, nakar je odšel z menoj v Črnomelj in kaj kmalu dobil »proste roke«, ustrezne propustnice, da se je lahko svobodno, po svojem preudarku, gibal po osvobojenih, polosvobojenih, zasedenih in bojnih področjih.

Delo omenjenih treh avtorjev je bilo ogromno. Njihove in njih sodelavcev fotografije so do velike mere temelj današnje fototeke Muzeja ljudske revolucije v Ljubljani, in domala neizčrpni vir za spremne ilustracije naši spominski, zgodovinski in strokovni vojaški NOB literaturi. V to zakladnico pa spadajo seveda tudi dela fotografov fotosekcije Glavnega štaba, pa tudi fotografije snemalcev samorastnikov — če jih smem tako imenovati — kakršen je bil Božidar Jakac. Naš mojster je portretiral tudi člane tujih zavezniških misij, nakar so mu dajali v zahvalo fotografski in filmski trak, on pa — imel je dostop do najbolj zakonspiriranih krajev, npr. do partizanskih bolnišnic — je ustvaril na desetine posnetkov, ki prihajajo v javnost šele v novejšem času.

Višek naše partizanske fotografske dejavnosti je bila razstava izbranih fotografij od 25.—31. decembra 1944 v Črnomlju, v hotelu pri Lacnerju. Razstavo je obiskalo osem tisoč gledalcev, ki so s podpisi izbirali tudi najboljše fotografije. Za najboljšo so izbrali fotografijo partizanskega kuharja in nato fotografa Bitenca »Na straži« — ko je posnel samega sebe. Na veliki dogodek danes 84 let stari mojster ni pozabil tudi ne v omenjeni nedeljski radijski oddaji.

*

Fotografirali so tedaj prej, preden so bili organizacijsko povezani v fotosekcijo, in fotografiralo je tedaj na desetine fotografov. Mnogi na svojo pobudo, in po albumih in predalih prenekaterega Slovenca je iz vojnih časov ohranjenih gotovo še na stotine bolj ali manj zgodovinsko zanimivih fotografij. Mogoče bi kdo te »neznane fotografe« javno povabil, naj dajo na razpolago svoje fotografije npr. fototeke Muzeja ljudske revolucije. Zase jih hranijo iz skromnosti, in ker jih nihče zanje ne poprosi. To omenjam zato, ker je danes še čas, čez kakih deset let pa bo pozno.

Tudi filmali so prej, preden je kdo pomislil na organiziranje načrtnega filmskega snemanja, in nasploh na organizacijo kinematografije po osvoboditvi.

Na Slovenskem so snemali na filmski trak narodnoosvobodilne prizore že zelo zgodaj. Večina filmov je propadla, vendar pa smo imeli Slovenci to srečo — in z njo se lahko še danes pohvalimo — da smo edini v Jugoslaviji, ki se nam je ohranilo nad 1500 metrov izvirnih filmskih narodnoosvobodilnih posnetkov.

Kolikor do danes vemo, je že leta 1942 snemal na ozki, 8 mm trak partizanske prizore neznani propagandist II. grupe partizanskih odredov na Pohorju. Kdo je

Začetki slovenskega partizanskega filma so se rodili iz Fotosekcije pri IOOF. Komisije za agitacijo in propagando. V jeseni 1944 so bili njeni sodelavci: (od leve na desno) Jože Bitenc, Vinko Bavec, Dare Kopicich, France Brenk, Zalka Gorše, Alfred Kos, Franjo Veselko (nedavno umrl), Milijan Zupančič in Ivan Pirnat

bil, še ne vemo, in tudi ne, kaj je snemal. (Če kdo, ki bo te vrstice bral, o tem kaj bolj nadrobnega vé, mu bomo za sporočilo hvaležni!) Vemo le to, da je film s kamero vred propadel med spopadom z Nemci leta 1943 na Gorenjskem. — V noči na 11. april 1943 je skojevec Vilko Kopecki na stolp frančiškanske cerkve obesil v Ljubljani rdečo zastavo, ki so jo Italijani skušali nato dopoldne sneti z zvonika. Smešni akrobatski prizor je posnel skozi okno nekdanje Fričeve hiše onstran Ljubljane na normalni trak in s teleobjektivom kasnejši novator Triglav filma Rudi Omota. Ko so Nemci zasedli Ljubljano, je lastnik skrivališča filma v kinu Union film iz bojazni sežgal.

Filmsko snemanje je znatno oživel po kapitulaciji Italije. Žena Božidarja Jakca Tatjana je prinesla iz Ljubljane normalno snemalno kamero, ki ji jo je dala žena Čora Škodlarja, in nekaj filmskega traku. Znamenitost tistih zgodovinskih dni — in o tem mi je Božidar Jakac šele pred nekaj tedni pravil — je bila tudi v tem, da so na sam dan, ko so Nemci bombardirali Novo mesto, sklenili v Dolenjskih Toplicah Čoro Škodlar, Stane Viršek in Božidar Jakac, da bodo poslej snemali čim več prizorov o partizanskem boju. To znamenito podjetje pa je trajalo en sam dan. Sledila je nemška ofenziva, in v težkih pogojih bega in bojov so komaj dobljeno dragoceno kamero zahajkali.

Kljub temu so med časom kapitulacije Italije in začetkom nemške ofenzive v oktobru 1943, posneli z ozkimi kamerami Mitja Brelih, Božidar Jakac in Čoro Škodlar vrsto prizorov: boj za belogardistično postojanko Turjak; prvo zasedanje Zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju; 9. X. proces proti narodnim

izdajalcem pred izrednim narodnim sodiščem v Kočevju, in v času ofenzive: Izvršilni odbor OF na pohodu.

Večina teh posnetkov je ohranjenih, in kolikor vemo do danes, so to najstarejši, pristni filmski dokumenti iz jugoslovanskega NOB — pa čeprav domala vse neslovenske filmske zgodovine o tem molče.

Kljub pomanjkanju tehničnih sredstev so snemali tudi leta 1944, in sicer znani in neznani propagandisti pod vodstvom propagandnih oddelkov raznih štabov ali po zasebni pobudi. Zvečine so razpolagali z zaplenjenimi ozkimi, 8 mm kamerami.

Leta 1944 je bilo med snemanji najbrž najbolj zanimivo vnaprej pripravljeno filmanje bojov za Črni vrh nad Idrijo 1. septembra. Iz prednjih strelskih jarkov je snemal Čoro Škodlar. Njegov spomin, in nasploh njegovi filmski spomini bi bili najbrž zelo zanimivi, pa kolikor vem jih še ni napisal.

Tudi ta film je hkrati s kakimi desetimi filmi Božidarja Jakca, kot trdi, padel oziroma se izgubil na svojevrsten način. Te filme je prevzel namreč vodja sovjetske vojaške misije polkovnik Patriarhalcev. Obljubil je, da jih bo prek osvobojenega Beograda poslal v Moskvo, kjer jih bodo varno razvili. Filmi pa so se izgubili. Naši predstavniki, ki so potovali v Moskvo, med njimi Lidija Šentjunc (mislim da že jeseni 1945), so skušali najti dragocene dokumente, pa se ni posrečilo. Tudi ne npr. 30 let kasneje, 1974, ko so bili na obisku v Ljubljani sovjetski odposlanci, ki so spremljali prireditve »teden sovjetskega filma«. Povedali so mi, da so na RK SZDL te goste tudi opozorili na Škodlarjev in Jakčeve filme.

Zgodb okoli zgodovinske izgube teh dragocenih filmov se je medtem napletlo še in še. Dokazljiva pa do zdaj ni nobena.

Bolj vneto je sledila filmska kamera pomembnim dogodkom zadnjih štirih mesecev pred osvoboditvijo. Letalske zveze z zavezniki so omogočile nabavo filmskega traku. Jakac, Škodlar in Viršek, vodja Fotosekcije Glavnega štaba, so posneli vrsto prizorov, ki so značilni za ta čas, in nosijo danes kratke naslove: Prenos ranjencev, Srednja vas, Zavezniška pomoč, Gradnja mostu na Kolpi, Prihod V. prekomorske brigade v Belo krajino, Manevri I. slovenske artilerijske brigade v Suhi krajini, Transport vojnega materiala, ranjencev in kulturnikov z zavezniškimi letali, in ne nazadnje: Pohod partizanov na Trst, Sušak in Reko. — Nekaj posnetkov manifestacij ob osvoboditvi Trsta je filmanih celo na barvni trak.

Vsi našteti prizori so na bolj ali manj čuden način prestali hajke in vojna naključja zadnjih mesecev težkih spopadov in bojov.

Od celotnega, obsežnega gradiva, je ohranjenih 1563 metrov filmov, medtem prenesenih z ozkega na normalni trak.

Tu pa se začenja svojevrstna pustolovščina, na katero ne mislimo, ko te posnetke, ki so jih zmontirali v film Partizanski dokumenti, v celoti ali posamič gledamo prek TV ob narodnih praznikih ali drugačnih slavnostnih priložnostih.

*

Vsi ti »partizanski posnetki« so romali po najrazličnejših poteh in z vsakorvrstnimi kurirji »na varno«, v Beograd. S seboj so jih odnašali bodisi naši oficirji, ki so potovali prek Beograda na študije v Rusijo, ali pa politiki, ki so prevzemali tamkaj razne zvezne dolžnosti.

Ob osvoboditvi in še nekaj mesecev kasneje pa živ krst ni vedel, kje so. Tudi meni je prišlo na ušesa, da je na Slovenskem tudi filmsko posnetih precej prizorov, in poleg sem bil, ko so snemali gradnjo mostu prek Kolpe in Dušana Kvedra na njem, pa prihod prekomorske brigade v Črnomelj.

Že večkrat ponatisnjena fotografija Edija Šelhausa: Notranjski partizani na zimskem pohodu

Oktober 1945 smo imeli v Beogradu direktorji filmskih podjetij posvet, na katerem naj bi koordinirali svoje delo. Nekega dne popoldne so nam razkazovali srbski tovariši prihodnjo srbsko proizvodno palačo za svoj Zvezda film. To je bila še na pol dograjena stavba izpred vojne, zadaj za pošto in pravoslavno cerkvijo. Namenjena je bila za otroško kuhinjo, ki jo je beograjskim sirotam podarjala kraljica Marija Karadjordjević romunska princesa. Ko smo si ogledali razsežne prostore po nadstropjih, smo zašli tudi v klet. Nekaj sem se po ilovnatih tleh obotavljal in zagledal v kotu kup zvitkov v zavijalnem papirju. Prav tako po naključju sem pogledal, in videl na njih slovenske napise: SNOUB brigada... Pod zavijalnim papirjem sem otipal filmske zvitke. Ne da bi komu kaj rekel, sem jih pospravil v aktovko in gradivo odnesel v Ljubljano. Tu smo ugotovili, da gre za slovenske partizanske filme.

Toda ne v Ljubljani in tudi v tehnično mnogo bolj opremljenem Zagrebu in njegovem Jadran filmu ni bilo ne aparatur in ne laboratorijev, kjer bi lahko prenesli 8 mm filme na normalni, 35 mm trak.

Spomladi leta 1946 smo potovali v ČSSR. S Prago, posebej s češkim filmskim mestom Barrandovom, smo hoteli vzpostaviti filmske stike, in to iz več razlogov: vedeli smo, da Praga ni bila bombardirana in da tako ni prizadet tudi ne Barrandov. Še več: Nemci so se na Češkem počutili varne pred bombardiranjem in so zato močno razširili z velikanskim novim ateljejem in laboratoriji tudi češko filmsko mesto, kjer so snemali predvsem nemške filme. Razen tega sem imel v Pragi precej prijateljev izpred vojne, ko sem tamkaj študiral. Med njimi dragocenega slovenskega pesnika, doma iz Župančičeve Vinice, bibliotekarja in že udomačenega Pražana,

dr. Otona Berkopca. V času našega obiska Pragi je bil jugoslovanski kulturni ataše.

Namen našega obiska je bil: izbrati čim več čeških, posebej predvojnih filmov, in tako izpopolniti tedanji hudo revni jugoslovanski filmski repertoar; nakupi čim več drobne, dragocene tehnike; povprašati, če bi lahko poslali na študij na Barrandov predvsem bodoče jugoslovanske filmske tehnike.

V veri v moč ohranjene češke tehnike, smo vzeli s seboj tudi zvitke svojih dragocenih »partizanskih filmov«.

Kako se je posrečilo prenesti nerazviti film prek jugoslovansko madžarske in nato madžarsko-sovjetsko češke meje ne da bi graničarji natanko pogledali v zvitke, kaj je v njih, in jih seveda tako uničili, je poglavje zase. Na tem mestu le to: brez konjaka in cigaret Partizank ne bi šlo. In tudi ne brez Omotovega in dr. Foersterjevega filma O, Vrbal, ki smo ga vozili s seboj, da bi Čehom pokazali, kaj smo pri nas pred vojno snemali. S tem filmom smo graničarje zamotili, pregledali so ga od sličice do sličice — kajti treba se je bilo zavarovati pred špijoni.

Češki tovariši so zvitke »partizanskih filmov« takoj poslali v svoje ustrezne laboratorije v Zlih, ki se danes imenuje Gottwaldovo. Nekaj tednov za tem smo prejeli skrbno zapakirano in varno poslano dragoceno pošiljko: 1563 metrov dobro razvitih in na normalni trak prenesenih dokumentov.

Šele kasneje smo ugotovili, da so ti posnetki najstarejši ohranjeni dokumenti iz NOB v Jugoslaviji.

Leta 1963 pa je podaril ljubljanski TV nekaj svojih dragocenih posnetkov tudi eden izmed najbolj vnetih partizanskih fotografov in snemalcev, mojster slikar Božidar Jakac. In tako je pri TV registriranih še vrsta NOB prizorov, ki najbrž niso všteti v 1563 m. Filmski prizori Božidarja Jakca so: Zasedanje v Kočevju; Kočevski Rog — celih 340 m; Turjak po zavzetju; grad Soteska; Kočevje pred zborom poslancev IO med nemško ofenzivo na tehniki Urška; IO po ofenzivi, v snegu; prevoz ranjencev; partizani, Marjan Kozina, Karel Pahor; pokop angleških letalcev; prihod prekomorcev; miting ob osnovanju prve vlade v Ajdovščini, v dolžini 260 m in ta film arhiviran pri TV leta 1970. — Razen Jakčevih posnetkov pa razpolaga TV še z vrsto prizorov neznanih snemalcev: še dva zvitka filma o prihodu partizanov v Ljubljano za 2 minuti, in za kakih 10 minut: IX. divizija v Novem Sadu; Šlandrova brigada na Menini planini; akcije Šlandrove brigade na nemške kamione pri Lukovici na cesti Ljubljana—Celje 27. IV. 1944, in boji ob zavzetju Ljubnega v Zg. Savinjski dolini VIII. 1944 ...

Nastane zelo važno vprašanje: ali je kje še kaj pristnih, izvirnih posnetkov iz našega NOB?

Po mojem mnenju so še.

O tem me prepričuje dejstvo, da smo na vrsto filmskozgodovinsko pomembnih in zanimivih posnetkov čakali nad 30 let. Marsikaj, za kar smo sicer vedeli ali vsaj slutili, nam zdaj prinašajo ali zapuščajo razni avtorji, od B. Jakca do pokojnega dr. M. Foersterja. Svoja pionirska filmska ali dragocena NOB dela so hranili doslej (in jih najbrž nekateri še hranijo) iz več razlogov: iz skromnosti, češ da njih posnetki niso prida vredni, zavoljo tega, ker doslej ni bilo ustanove, kjer bi to gradivo varno hranili, in pa seveda tudi iz preprostega računa: da bi zvišali ceno svojih zgodovinskih posnetkov.

Danes sta vsaj že dve ustanovi, kjer bodo te vrste posnetki varni: Arhiv SR Slovenije in pa Filmski muzej pri Društvu slovenskih filmskih delavcev. — Kar zadeva odkupnino, mislim da Arhiv razpolaga z nekaj denarja v ta namen.

Prizor iz dokumentarnega filma »Ljubljana pozdravlja osvoboditelje«

Ce tedaj kdo izmed spoštovanih bralcev teh vrstic razpolaga z NOB fotografskim in posebej filmskim gradivom, naj odklene svojo skrinjo v obokani kleti! Če bi rad bolj diskretno in nadrobno informacijo, naj mi telefonira: 311-715. Sem penzionist in bom od 13.00 ure dalje, od 1. septembra, spet doma.

*

1563 metrov partizanskih posnetkov je kasneje sestrigel in spojil v nekakšno razvidno zaporedje filmski montažer, režiser in funkcionar Dušan Povh. Ko sem film gledal, sem pogrešal vrsto posnetkov. Bojim se, da je režiser Povh izbiral le najboljše osvetljene, razločne filmske prizore, bolj temne in nerazločne pa je odstrigel, čeprav vemo, da je pri dokumentarnem, posebej vojnem posnetku, ki ga ni moč vnaprej naštudirati, poglaviten motiv, vsebina, ne pa njegova fotogeničnost.

Stane Viršek je sestavil v celoto svojo varianto »Partizanskih dokumentov 1941—1945«, ki jih je mislim da 20 let kasneje predvajal Vesna film. V filmu seveda niso samo filmski posnetki, temveč tudi »statične« fotografije. Okoli leta 1970 pa je TV predvajala tudi istega avtorja Osvoboditev Ljubljane, eno izmed mnogih variant raznih snemalcev o »Ljubljani, ki pozdravlja osvoboditelje«.

*

Še večja filmska stiska je vladala med partizani na drugih bojnih področjih Jugoslavije. Že v Zapiske o filmu sem zapisal:

»Vrhovni štab narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije je vključil film v svoj propagandni oddelek julija 1943. leta.« — Danes dodajam: »Vrhovni štab narodno-

osvobodilne vojske Jugoslavije je izdal oktobra v Jajcu »Odločbo o snemanju dokumentov iz partizanskih bojev«, ki jo imajo nekateri zgodovinarji za začetek nove jugoslovanske kinematografije, in novembra 1944 je izšel »Odlok Poverjenišтва za trgovino in industrijo o ustanovitvi Državnega filmskega podjetja DFJ«. V zapis-kih pa nadaljujem:

»V njegovem okviru so snemali 29. XI. 1943 II. zasedanje AVNOJ v Jajcu. Film je propadel v Bugovini. Približno 400 m posnetkov raznih zgodovinsko pomembnih dogodkov iz tega razdobja je vzel s seboj v Italijo narodni heroj Ivo Lola Ribar, da bi jih tamkaj razvili. Ob njegovi smrti je bilo tudi filmsko gradivo uničeno. Leta 1944 so poslali zavezniki propagandnemu oddelku tri normalne kamere in 120 m traku. Nanj so posneli II. kongres USAOJ v Drvarju. Sledil je napad padalcev na Drvar in kamere s filmom vred so propadle. — Po osvoboditvi Beograda je filmska sekcija Glavnega štaba JA organizirala vrsto snemanj na Sremski fronti in v Bosni. Tod so filmali znani operaterji Mihajlo Ivanjikov, Stevo Mišković, in sedanja sodelavca »Triglav filma« Anton Smeh ter Dimitrij Macarol. — Hrvatje so začeli z izvirnim snemanjem po osvoboditvi Splita...«

Osvoboditve Beograda, Zagreba, Ljubljane, pa tudi Trsta, so bila tako rekoč že legalna snemanja, v kakršnem koli organizacijskem kontekstu. Toda tudi v »ilegalnem« času narodnoosvobodilnih snemanj so bile in so še neznane izjeme:

Prizor Drvarske pečine, ko na terasi pred barako kadi maršal Tito cigareto v zakrivljenem ustniku in se pogovarja z angleškim zveznim oficirjem, nato pa prizor, ko po desantu na Drvar beži štab s Titom, ob katerem se vzpenja njegov pes, po hribu nad pečino — torej prizori, ki smo jih že večkrat videli in jih je v svoj igrani film Desant na Drvar vključil npr. tudi Fadil Hadžić, — so posneli Angleži. V novejšem času so poslali menda našemu Generalnemu štabu prav tako Angleži iz svojih arhivov vrsto »svojih« naših narodnoosvobodilnih posnetkov, in prav tako je beograjska skupina raziskovalcev odkrila po tujih kinotekah še precej nemških in italijanskih posnetkov o njih bojih »na Balkanu«. Treba pa bo seveda pregledati še na kilometre filmskega traku, med drugim tudi nemške tednike — Wochenschau, pa utegnejo naši nasledniki odkriti še marsikak zgodovinsko dragocen film, ki registrira vojno dogajanje s sovražnikovega propagandnega vidika. Nedvomno bi bila takšna odkritja za slehernega zgodovinarja izjemna dragocenost!

*

Za omenjeno Odločbo Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije o snemanju partizanskih dokumentov iz partizanskih bojev, nismo vedeli ne leta 1943 na Primorskem in ne leta 1944 v Beli krajini. Vsaj jaz ne. V proces organizacije kinematografije pa nisem padel po naključju. Pred vojno sem študiral na Ljubljanski Univerzi pedagogiko in psihologijo in sem se zanimal za vpliv filma na mladino. Torej za problem, ki je še danes trd oreh med nami. Pisal sem v Sodobnost razen gledaliških tudi filmske kritike in z urednikom Sodobnosti dr. Ferdom Kozakom, z Borisom Zihrlom in po letu 1940 tudi s Prežihom smo delali načrte za slovenski film, ki ga bomo morali začeti sistematično gojiti po neogibni vojni in revoluciji, ki je pred nami, v kar ni nihče podvomil. Tako sem bil na Primorskem »agitpropščik«, v Beli krajini sem predaval razen pedagogike in psihologije po tečajih za učitelje tudi o propagandni vrednosti fotografije in filma po tečajih za propagandiste, in tako je nanoslo, da mi je poslal načelnik odseka za informacije in propagando pri Predsedstvu SNOS 25. septembra dopis, v katerem piše med drugim: »Tov. Apih se je oglasil pri meni in je rekel, da bo govoril s Teboj. Sporočiti Ti je imel, da se napoti v Črnomelj k tov. Veselku, da boš prevzel odsek za organizacijo naše kinematografije. Veselku pa pomagaj pri njegovem delu...« —

Začetek novega obdobja snemanja jugoslovanskih NOB filmov je bil sovjetsko-jugoslovanski »Vihar v Jugoslaviji«. Na sliki so »učitelji in učenci«. Od leve na desno: A. Room, režiser, E. Tisse, snemalec, četrti je Anton Smeh, Tissejev pomočnik, na desni France Stiglic

7. oktobra pa mi je pisal Milan Apih: »... Sporočam Ti, da si predlagan za vodjo oddelka za fotografijo in kinematografijo pri naši komisiji. Stvar bo razrešena v najkrajšem času...« Ta dopis je izšel pod: IOOF, Komisija za agitacijo in propagando. — 10. oktobra pa mi je spet pisal Jože Zemljak pod naslovom »Predsedstvo SNOS — Prosvetni oddelek«, da bo 14. X. ob 14. uri sestanek pri Lacknerju, kjer »bomo govorili o osnutku načrta oddelka za kinematografijo ter o vseh problemih, ki so v zvezi s kinematografijo...«

Pred tem je predložil Milan Apih svoj osnutek pravilnika, ki naj uravnava vprašanje kinematografije na Slovenskem po osvoboditvi, Stane Viršek, vodja Fotosekcije pri Propagandnem oddelku GŠS, je predložil svojo inačico, »Osnutek izgradnje centralnega instituta za foto in kino«, in v začetku leta 1945 je predložil Študijski komisiji pri Predsedstvu SNOS svoj referat v bodoči kinematografiji Čoro Škodlar. — Kar se mene tiče, sem imel 14. X. k referatom Milana Apiha in Staneta Virška svoj koreferat.

Kakor koli smo že na tem sestanku in kasneje govorili in predlagali, iz vsega se je nazadnje izcimila filmska organizacijska struktura, ki pa jo je bilo treba spraviti v sklad z beograjsko zvezno strukturo. Ker je imela ta ambicije vso kinematografijo v novi Jugoslaviji centralizirati v Beograd, je prišlo do zamotanih diskusij, o katerih nadrobneje pišem v omenjenih Dokumentih, in ki so trajale tja do začetka leta 1947, in se nato spet obnovile leta 1953.

V naš oddelek so poslej spadale nadrobnejše priprave za organizacijo kinematografije na Slovenskem po osvoboditvi, in v ta namen sem že začel vabiti tovariše fotografe, novinarje in propagandiste v bodočo slovensko filmsko ustanovo.

V področje naše dejavnosti so poslej spadale tudi filmske predstave v edinem našem kinu, v črnomaljski dvorani. Zavezniki so nam odvrkli s padali vrsto dokumentarnih in tudi igranih filmov, med drugim angleški Napad na Brandenburg, ameriško Stražo na Renu, in več sovjetskih filmov, med njimi tedaj znamenito Mavrico režiserja Marka Donskoja. Filmi pa so bili preveč dragoceni in pomembni, da bi jih dala iz rok VDV, in mi smo bili pri predstavah samo statisti. Spominjam se vrste nočnih predstav — ko je bilo bolj varno pred letalskimi napadi — ko so utrjeni borci »med dvema bitkama«, kot smo dejali, gledali za boj navdušujoča dela. Tudi Bitko za Stalingrad.

Filme pa je tako rekoč dan in noč vrtil operater, invalid Urban Horvat. Nemajhne skrbi so mu prizadeli beli novembra 1944, ko so vdrli do Črnomlja, pa aparatur ni mogel zakamuflirati, nakar so mu nekajkrat prestrelili zvočnik.

Ob tem zgodovinskem dogodku je imel dovolj poguma in sreče tudi Franjo Veselko, ki je rešil pred napadalci na stotine dragocenih fotografskih posnetkov.

*

To bežno poročilo o našem narodnoosvobodilnem filmu v letih 1941—1945 pa bi ne bilo popolno, če ne bi omenili treh svojevrstnih, nadvse dragocenih dokumentarnih filmov, ki so nastali na Slovenskem kot zvočni filmi, posneti na normalni trak.

Med vojno je namreč bilo v Ljubljani filmsko proizvodno podjetje Emona. To podjetje je ustanovila leta 1938 klerikalna Prosvetna zveza s 50 %, in zasebni podjetnik s 50 % kapitala. Zraven je spadal kino Union. In tako je nanese, da so Nemci v skrajni stiski mobilizirali tudi Emonce, da so posneli tri propagandne filme z naslovi: Protikomunistično zborovanje na Kongresnem trgu, Domobranska prisega (na Stadionu), in Jelendolske žrtve.

Tako so nehote nastali trije dragoceni dokumenti. V Protikomunističnem zborovanju se producira nemški štab z Rupnikom in klerikalnimi propagandisti, med njimi s Pušem, ki kriči z govorniškega odra pred Nunsko cerkvijo: »Slovenija je bila je in bo katoliška!« Na tribuni pred cerkvijo stojijo hudo zanimivi Slovenci, in le nekaj jih je med njimi, ki ne pozdravljajo po fašistično. Vrh tega zborovanja pa so prizori navdušenega vzklikanja množice; toda množica stoji zastražena, docela nemo, le zvok, »zvočna kulisa« je posnetkom dodana. V Domobranski prisegi pa bere mašo na Stadionu knezoškof Gregorij Rožman, ki se veselo potem rokuje z Rössenerjem in Rupnikom, ranjenim domobrancem pa podeljujejo odlikovanja. V Jelendolskih žrtvah je pogreb domobrancev, ki »so jih zverinsko pobili partizani«.

Ko sem nazadnje gledal prva dva filma, s študenti na gledališki in filmski Akademiji 1971, je nekaj prizorov v Protikomunističnem zborovanju manjkalo, Domobranska prisega pa je bila docela zmedena. Naloga današnjih čuvajev slovenskega filmskega arhiva bo, da ugotove, zakaj: ali je filma kdo izsabotiral, ali pa so režiserji raznih filmskih priredb, kakšne nam kažejo ob narodnih praznikih, z grobo roko iz filmov izstrigli samo tiste prizore, ki so ustrezali njihovi zamisli o novem propagandnem dokumentarnem filmu.

Kakorkoli: posebej prva dva filma bi bilo — po domala 35. letih — hudo zabavno in poučno gledati ne le izbranim gledalcem, temveč vsem Slovencem prek TV.

*

Vojno smo maja 1945 dobili. Revolucije pa še ne. 11. maja 1945 smo ustanovili Filmsko podjetje DFJ — Podružnico za Slovenijo. Svojega filmskega podjetja pa še ne.

Partizanska kolona iz filma Vihar v Jugoslaviji. Vlogo Tita, ki je na čelu kolone, igra slovenski igralec Lojze Drenovec. Snemanje je bilo leta 1946 v Planici

Tod pa se začenja tudi novo filmsko poglavje naše nacionalne zgodovine. Njegove izkušnje segajo daleč prek tesnih okvirov prizadevanj zgolj po izvirnem filmu malega evropskega naroda.

In začenja se ne le slovensko, temveč jugoslovansko obdobje ustvarjanja tako imenovanih NOB filmov, od Slavice in To ljudstvo bo živelo, do našega Na svoji zemlji. Poslej je hrbtenica jugoslovanskih narodnih proizvođenj narodnoosvobodilni film. Od približno 500 doslej posnetih jugoslovanskih igranih filmov, jih pol obravnava vsebine, ki so v kakršni koli zvezi z našim osvobodilnim bojem.

Dvomim, da bi se kdaj v prihodnje rodil na Slovenskem rod, ki bi se naši vojni in revoluciji, kot vsebini in umetniški možnosti, odpovedal. Verjamem, da bo NOB tudi poslej, dokler bo naš rod živel, inspiracija tudi za nove in nove filme.

Padlemu tovarišu

*Na tebe mislim,
ko zorijo žita,
na tebe,
ki si padel
kakor žitni klas,
da kruh postaneš,
da postaneš seme
za novo žetev,
za srečnejši čas.*

*Na tebe mislim,
ko zorijo žita,
a je vse manj
teh rodovitnih njiv
z orači, soncem,
vonjem po pomladi
in veš —
ljudje se imamo
vse manj radi.
Srce bi te bolelo,
če bi bil še živ.*

*Na tebe mislim,
ko zorijo žita
in ko se vzpenja
postovka v nebo.
Zaradi tebe
verujem v ČLOVEKA,
ki umira,
umira že od
pamtiveka,
da bo nekoč za vse,
za vse lepo . . .*

..

Željko Kumar

Resničnost in stranpoti nove avstrijske manjšinske zakonodaje

Zadnje desetletje mineva pri nas v znaku zanimanja in obravnavanja položaja koroških Slovencev in njihovega boja za ohranitev lastne samobitnosti, ki ga Avstrija s svojo togo in zavlačevalno politiko še stopnjuje. Vprašanje je tako obsežno in zamotano, da se ne dá zlahka izčrpati ali celo odpraviti. Manjšinska politika kot odsev objektivnih zgodovinskih procesov in odnosov z našimi sosedi, težave skozi katere smo si ob tem utirali pot, nas celo spodbujajo k iskanju času primernih rešitev, ki nam kažejo, v kolikšni meri smo bili sposobni odstraniti niz predsodkov, ki nam zatirajo pravo sliko razmer.

Večina tistih, ki se je ukvarjala s koroškim vprašanjem se je zadovoljila z ugotavljanjem kršenja avstrijske državne pogodbe. Neprestano tarnanje ob tem, kako nas Nemci zatirajo in jemljejo pravice ni mnogo prispevalo k razrešitvi samega problema. Nekateri avtorji so se podali k iskanju vzrokov, ki so naše zamejce privedle v tako nezaviden položaj, ter ob tem predlagali ustrezne rešitve; nekateri dobronamerni pisci pa so pozabili naglasiti, da gre za vprašanje tistega dela slovenskega narodnega telesa, ki se je po sili zgodovinskih razmer znašel izven SR Slovenije. S takšnim nastopanjem so degradirali vrednost vprašanja in težo nastopanja. Morda pa so najslabše postopali tisti, ki so podlegli utvari, da bodo v okviru Alpe-Adrija razčiščene prav vse težave manjšin; enake zvrsti je tudi večkratno razglašanje slovenskega kulturnega in informacijskega prostora, ki je po svoji zamisli pozitivno, v kolikor nam ne služi za umik pred težavami, da bi uveljavili svoje pravice in stare težnje. Tudi teza, da je slovenska državnost dovršena, da obstoj Slovencev ni več problem, da bi si sovražnika morali poiskati ali celo izmisliti, je negativno vplivala na obrambne težnje ter biološko trdnost naših množic in njihovega odnosa do zamejcev. Le-ti bi morali biti sestavni del tistih stremeljenj, od katerih je odvisen obstoj in napredek celotnega slovenskega naroda. Očitno bi matica morala spoznati, da je le sredi ostankov, naših ostankov. Potrošniška miselnost sedanjega obdobja in njene prednosti so zastrle elementarne narodne prvine, kar je imelo za posledico, da je pragmatizem proglašen za tisto vodilo naroda, ki nam bo omogočilo prisotnost v sodobnem svetu. Zato so vedno večjo veljavo dajali funkcionalizmu, ki skuša dialektič-

no pojmovanje družbenih procesov podrediti le materialnim vrednotam: uspešnosti in koristi.

V Evropi, ki v zadnjem času očitno napreduje, kar sta tudi Helsinki in Beograd potrdila, presenečajo nekateri nazadujoči družbeni tokovi, enkrat v tej, drugič v oni deželi, ki se protivijo novim demokratičnim rešitvam obstoječih odnosov med ljudmi, skupinami in narodi. Toda nikjer se toliko ne zlorablja beseda demokracija kot prav na tej celini stare civilizacije, kjer imajo nekateri navade deliti lekcije na vse strani o »svobodnem svetu«, vendar jih ne moti, da v lastni deželi uporabljajo že zdavnaj preseženo metodo vladanja s pozicij sile.

In prav naša sosedna Avstrija je ubrala pot ignoriranja nove stvarnosti v Evropi in svetu, kjer v zadnjem času skušajo bistvo odnosov med velikimi in majhnimi, med večino in manjšino, postaviti na nove temelje. Toda Avstrija je vse do danes z načrtnim zavlačevanjem in izigravanjem manjšinskih pravic, določenih z mednarodno pogodbo, ustvarila posebne razmere v katerih so narodne skupnosti Slovencev in Hrvatov živele v stalnem strahu in negotovosti, izpostavljene kot objekt asimilacije in šikaniranja s strani oblastvenih organov in desničarskih krogov.

Nek dijak nemške celovške gimnazije (kar ni bilo tako davno) nam v šolski nalogi odkriva tedanje obupne razmere, ko se pritožuje, da se mu bodo smejali, če prizna, da pripada narodu za katerega so že napisali mrtvaški list. (Tedaj kot tudi sedaj biti Slovenec na Koroškem in to tudi javno priznati, pomeni izreden »civilni pogum«).

Ideja o združenji Evropi, odpiranje meja in pospešen pretok misli in informacij, so pospeševali demokratizacijo odnosov tudi v Avstriji, ter postavili zahtevo, ki naj zagotovi manjšinam vlogo enakopravnega subjekta.

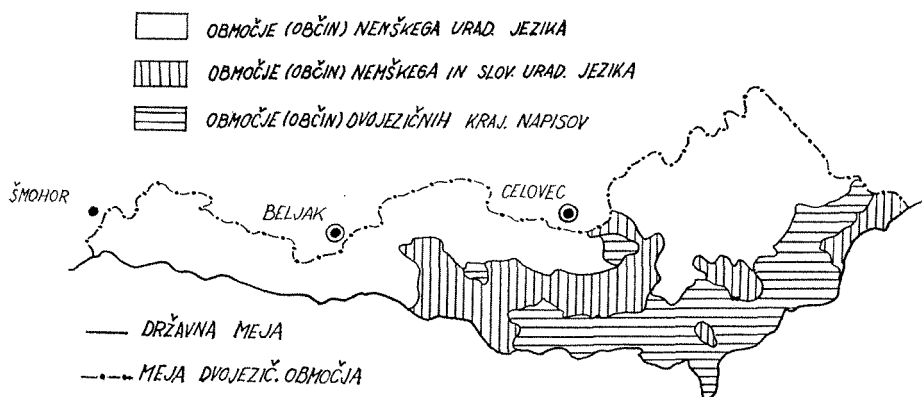
Ob proslavi obletnice koroškega plebiscita 1970. leta, organizacija Heimatdienst, kot simbol odtujevanja na Koroškem, ni mogla slaviti končne zmage (likvidacijo manjšinskega vprašanja z asimilacijo slovenske skupnosti); ostalo je zdravo in trdno jedro, ki se je začelo zavedati svoje moči, ko se je osvobajalo tiste travme, ki ga je stoletja slabila.

Vse kaže, da gre za zaostritev razrednega boja, med vladajočim oblastniško-lastninskim in nižjima, delavsko-kmečkima razredoma, ki grozi, da bo ponovno, kot v dobi partizanstva, postal sprožilec, ki bo spremenil odnose ter uničil oblast buržoazije. Ves bes avstrijskih šovinistov že zdaj izvira iz spoznanja, da manjšine ni mogoče uničiti v eni generaciji.

Ponoven napor k temu cilju sodi nedavno ljudsko štetje posebne vrste, ki ga je vlada označila kot akt, ki bo prišel v anale zgodovine, dejansko pa omogoča »statistični genocid«, ki naj bi črtal Slovence iz Roža, Podjune in Zilje.

Kljub svojemu statističnemu polomu zaradi 75 % abstinence Avstrijcev, ga je vlada upoštevala ob pripravi manjšinske zakonodaje. Vse to naj bi prinesli zakoni o narodnih skupnostih, ki jih je sprejela dunajska vlada skupaj z glavnim odborom parlamenta. Zakonodajna procedura, ki je potekala brez privolitve in prisotnosti manjšine in je sprejeta na podlagi trostrankarskega sporazuma (pogodba med vladajočo socialistično in opozicijskima ljudsko in svobodnjaško stranko), pomeni po besedah samega zveznega kanclerja B. Kreiskega le »minimalno rešitev«; »veliko rešitev«, ki jo je vlada pripravljala, je baje propadla zaradi nekaj tisoč ljudi-članov Heimatdiensta, ki se jim nihče ne upa upreti, tudi sedaj ne, ko proglašajo nekaj na novo postavljenih dvojezičnih napisov za »sramotilno dejanje«, »spomenik zaničevanja volje prebivalstva«, kapitulacijo pred levimi ekstremisti (kor. Slovenci), ki so motili štetje itd., zveznega kanclerja pa celo obtožujejo za »skrajno žalostno obnašanje in strahopetstvo«.

*Z ZAKONOM O NARODNOSTNIH SKUPINAH BO SLOVENSKA NARODNOSTNA SKUPNOST
POTISNJENA OB (KARAVANKI) ZID*

IZDAL SLOVENSKI INFORMATIVNI CENTER IZ CELOVCA

Zemljevid avstrijske Koroške, ki ga je izdal Slovenski informativni center v Celovcu

Koroški Slovenci se tudi tokrat zavedajo, da takšno besedičenje sodi le v arsenal taktike zavajanja javnosti samega avtorja manjšinske zakonodaje (zveznega kanc-lerja), ki je še nedavno za poslabšanje razmer bremenil Jugoslavijo in njen tisk. Kancler Kreiski je manjšinsko zakonodajo proglašal za najbolj vzorno, zagotavljal je, da bo štetje posebne vrste le »orientacijsko pomagalo« pri razreševanju zakono-daje itd.

Velikodušnost avstrijske zakonodaje nam bo najbolje pokazal pregled karte, ki je izšla v brošuri Slovenskega informacijskega centra v Celovcu. Tako od 62 občin (po stari upravni ureditvi za časa podpisa državne pogodbe) 52 ne bo dobilo dvojezič-nih krajevnih napisov; po novi občinski ureditvi Slovenci-domačini v 22 od 35 občin ne bodo smeli uporabljati svojega materinega jezika; tudi v preostalih 13 občinah, bodo slovenščino »velikodušno« dovolili kot dodatni uradni jezik. Tistemu pa, ki se hoče poslužiti te pravice, grozi toliko ovir, da je raba našega jezika sploh onemogo-čena. Največja nevarnost pa grozi dvojezičnim šolam in slovenskim kulturnim dru-štvom, ki v skladu z manjšinsko zakonodajo ne bodo smeli delovati oz. nastopati v območjih, ki imajo priznane dvojezičnosti. (Prav to se je zgodilo ob proslavi 25-let-nice razglasitve Dobrle vasi za trg, ko je občinski odbornik dejal, da Slovenci v tem kraju nimajo besede, ker zakon za Dobro vas ne velja).

Tokrat ne gre le za revizijo avstrijske državne pogodbe, kršenje črke in duha sklepne listine konference o varnosti in sodelovanju v Evropi, temveč gre za novo obdobje procesa eskalacije šovinizma proti naši manjšini, ki je ponovno konfron-

tirala s problemom dokaza svoje prave identitete, ki jo spodnaša nova manjšinska zakonodaja. Gre za zamenjavo teritorialnega načela, določenega z državno pogodbo, s personalnim načelom, ki pogojuje pravice manjšine z njenim številčnim stanjem; pri tem s celo vrsto teritorialnih in osebnih predpisov (ki kategorizirajo manjšino v osem skupin), zožujejo vsebino njenih pravic na najmanjšo možno mero in najmanjše število ljudi.

Šovinomom in nacionalistom se sedaj kar ponuja priložnost, da s pomočjo karte (manjšinske zakonodaje) osredotočijo svoj pritisk na označene in odtrgane rezervate, ki so »velikodušno« prepuščeni manjšini, od celotnega njenega strnjenege naselitvenega območja. S statistično atomizacijo zakonodaja jemlje Slovencem pravico do domovine, ozemlja, kot edinega pravnega in konstitutivnega vodila skupnosti, ki bi ji omogočil, da svobodno odloča o svojem političnem statusu in ureja svoj ekonomski, socialni in kulturni razvoj.

Kakšne so sedaj perspektive koroških Slovencev? Sodobni družbeni in prostorski procesi, ki so zajeli vsak kotiček dežele so pospešili okrepitev gospodarstva tudi na Koroškem; posledica tega je naglo preslojavanje stare agrarne strukture; slovenski kmet zapušča nerentabilno kmetijstvo, zemljo; priseljujejo pa se prebivalci nemškega jezika. Industrija na Koroškem je montažnega značaja, zato potrebuje nekvalificirano delovno silo, ki je zaposlena le sezonsko, kar izredno bremeni njen družbeni položaj; mnogi se zato izseljujejo in tako se spreminja narodnostna struktura Koroške.

Naši zamejci na Koroškem se zavedajo vseh teh nevarnosti, ki jih prinaša modernizacija, in zato vlagajo velike napore (ob vsestranski pomoči matične dežele), da se kot obmejna skupnost pravočasno vključijo v gospodarske tokove in zajemajo njene učinke, kar bo pospešilo njeno samoosveščenost in krepitev narodne zavesti.

Po 1970. letu in dotoku mlajših aktivistov izobražencev, ki so prihajali z univerz in slovenske celovške gimnazije, se je narodnostni boj pospešil. Mlajši kadri vnašajo nove kvalitete: osmisliti dobo, zaznati politične vzrode dogodkov in preko sredstev obveščanja seznaniti domačo in tujo javnost o položaju v deželi. Odtod tudi gonja proti slovenski inteligenci in aktivistom (proti »velikemu strupu« — slovenski gimnaziji v Celovcu) ter obvestilo, da bodo 25 slovenskih aktivistov postavili pred sodišče zaradi kriminalnih dejanj, kar pomeni kriminaliziranje teženj slovenske skupnosti po enakopravnosti.

Ohrabren z nekaterimi manifestacijami iz obdobja hladne vojne ter prestrašen zaradi levo usmerjenih tokov Evrope, je avstrijski državni ustroj začel oživljati sile preteklosti ter začel v politične, družbene in državne strukture dežele vnašati prvine iz preteklosti: slepi antikomunizem in nacionalno nestrpnost.

Ukrepi pomenijo slediti smotrom desnice, ki je sovražna manjšini in SFRJ zaradi njenega doslednega aktivnega miroljubnega sožitja in neuvrščene politike. Nemškim šovinistom nikoli ni bilo do ureditve manjšinskega vprašanja; v monarhiji so preprečili težnje po enakopravnosti narodov in tako pripravili propad države, v drugi republiki pa so preprečili izpolnitev državne pogodbe, in s tem ogrozili tisti pravni akt, na katerem temelji obstoj neodvisne in nevtralne dežele. Nereševanje koroškega vprašanja je pripeljalo Avstrijo izven koordinat časa in prostora, ko se jim kar ponuja, da postanejo mostišče med vzhodom in zahodom.

*

Narodnostni boj na Koroškem nas prepričuje kako napačno bi bilo ponavljati izkušnje preteklosti, saj je metod boja prav toliko, kolikor samih konfliktov. Koroški primer kaže na svojevrsten fenomen, ko je sorazmerno majhna skupnost sposobna,

da se udejstvuje na vseh toriščih narodovega življenja, tako je manjšina velika, ne po svoji številčnosti, temveč po svojem vplivu na celotno javno življenje v deželi.

Kljub uspehom še niso zadovoljni; iz izjav številnih vodilnih Korošcev sledi, da je dosedanja zgolj obrambna usmeritev narodnostnega boja bila napačna, kar je izkoristila nasprotna stran. V prihodnje bodo uporabili prav vsa sredstva, ki so jim na voljo, ker se zavedajo, da bodo imeli le tisto, kar si bodo sami pridobili. Poudarjajo pa, da bodo ostali zvesti demokratičnim tradicijam NOB, ter odklanjajo nasilje, ker bi s tem izgubili ugled v krogih demokratične Avstrije in pravno zaščito.

Internacionalizacija koroškega vprašanja se je prek solidarnostnih komitejev in sredstev obveščanja dejansko že začela. Formalno bo dosežena, ko bo naša dežela Jugoslavija, kot legalna zaščitnica manjšine, postavila vprašanje pred generalno skupščino OZN. Težko je reči, kakšne bodo posledice tega dejanja; nekatere dežele, članice OZN se upirajo obveznostim, ki bi omogočile varstvo in razvoj manjšin, ker se bojijo, da bodo tako pospešile avtonomistične težnje, ki ogrožajo enotnost dežel in zato propagirajo »nebolečo in prostovoljno asimilacijo« manjšin.

Nadaljnje možnosti za doseg pravic nudi manjšini prav avstrijska zakonodaja, do sedaj še neizrabljena. V tem smislu je tudi tožba zaradi odstranitve dvojezičnega krajevnega napisa po zveznih organih cestne uprave, ki so ga postavili člani krajevnega odbora slovenske mladine v Šent Jakobu; sedaj bo Avstrija postavljena pred dejstvo, ko se ji ne bo več možno izmikati svojim obveznostim in bo morala odgovoriti na slovensko obtožnico o kršenju črke in duha državne pogodbe.

Stališče naše države do zamejcev je znano. Jugoslavija se ne bo nikoli strinjala z ukrepi avstrijske vlade, ki pomenijo revizijo državne pogodbe. Od republike Avstrije bo zahtevala, da dosledno in v celoti izpolni svoje mednarodne obveznosti do državne pogodbe, in da bo boj slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji v tej smeri še naprej deležen popolne podpore naše vlade ter vseh narodov in narodnosti Jugoslavije.

Koroški Slovenci želijo danes, kot še nikoli, ostati del slovenskega naroda. Njihov obstoj in razvoj bo mogoč le, ko bodo v prostoru v katerem živijo, soodločali o gospodarskih, kulturnih in političnih razmerah. Takrat bo dejansko moč govoriti o enotnem kulturnem in informacijskem območju Slovencev.

Rudi Robič

Četrty bataljon

*Še zdaj
stopinje govore ...
Stopinje zadnje
sredi marca,
ko je v vasi
pod Gorjanci
za vedno
v snegu onemel
naš —
Cankarjev —
četrty
bataljon ...*

*Naj vsi vedo
in nikdar naj
ne gre v pozabo,
kako je plačana bila
svoboda,
zemlja,
zrak
in kruh,
ki vsi ga zdaj jemó.*

*Rodovi mladi naj vedó
za kakšno ceno
še leste nam danes trave
in nam rodi
pšenica.*

*Krvava solza
v sneg je zadnjič
zajokala.*

*Naj vsi vedó,
kako so
s puškinim kopitom
mi razbili glavo,
da kri je v loku
bruhnila
in zmrznila
v kristale.*

*Da ne bi
mrtev gledal
zverskega početja,
so mi oči izdrli.*

*Da ne bi
kletve slišal,
so mi odrezali
ušesa . . .*

*v imenu svojega
boga,
da bi prišli
v obljubljeni
nebesa.*

*Naj vsi vedó
in nikdar naj
ne gre v pozabo,
kako so parali
trebuhe
in partizankam
z noži
zvezde risali
po belih
mladih
prsih.*

*Naj vsi vedó,
naj vsi vedó!
Naj pomnijo,
naj pomnijo!*

*Še zdaj
stopinje govore . . .
Stopinje zadnje
sredi marca,
ko je v vasici
pod Gorjanci
za vedno
v snegu onemel
naš
Cankarjev —
četrtri
bataljon . . .*

Črtomir Šinkovec

Aleksander Gala-Peter: Ogenjca

Pripoved o tragediji partizanskih ranjencev med veliko italijansko ofenzivo poleti 1942 nekje na Notranjskem, o izjemni usodi partizanske bolnišnice na Ogenjci, to je, v kraški jami v osrčju Velike gore, v bližini Loškega potoka, smo partizani slišali že med vojno. Pripoved ni bila določna in ne natančna, zato se je slišala kot legenda z grozljivo baladnostjo. Po ljudski pripovedi je pretresljiva baladna snov navdihnila tudi partizanskega pesnika Milana Vrtačnika za pesnitev Balada iz kraške jame, ki je bila prvič objavljena pod imenom Balada o junaški smrti v knjigi Partizanska ljudska pesem. V jeseni 1944 pa je pobjo partizanskih ranjencev na Ogenjci opisal Ivan Smolnikar, ki je tragedijo po naključju preživel. Omenimo naj še, da je ta motiv uporabil tudi Zvone Sintič za ne prav posrečeno televizijsko dramo.

Pred nedavnim pa je izšla pri Partizanski knjigi knjiga z imenom Ogenjca, ki jo je napisal partizanski zdravnik Aleksander Gala-Peter. V njej je avtor po petintridesetih letih s podrobno raziskavo in s pomočjo preživelih ranjencev, opisal vse v zvezi z dogodki in tragedijo na Ogenjci, ki je bila žrtev podlega izdajstva.

Avtor je že pred leti v svojih partizanskih spominih Partizanski dnevnik, opisal svojo partizansko pot, pot mladega zdravnika, ki se je začela spomladi 1942 na Notranjskem, kjer je v partizanskih operativnih enotah zdravil bolne in ranjene partizane. Ker so potrebe narekovala že kmalu nato na Petelinjku ustanovil zasilno bolnišnico. To je bilo nedaleč od Zgornjih Poljan nad Loško dolino, na osvobojenem ozemlju. Prav osvobojeno ozemlje in čedalje močnejše partizanske enote so italijanskega okupatorja

podžigale k maščevalnim in uničevalnim načrtom. Tako so se v začetku julija 1942 začele širiti govorice, da Italijani pripravljajo veliko ofenzivo, s katero bodo do korenin zatrli partizanstvo in osvobojeno ozemlje. Vsled tega je bilo nujno treba najti za partizansko bolnišnico varnejši in skritejši kraj, ki so ga s pomočjo domačinov zaupnih sodelavcev tudi našli v kraški jami na Ogenjci, blizu Loškega potoka. Ko se je italijanska ofenziva že grozeče približala, so v to jamo pripeljali in prenesli težje ranjence s Petelinjeka in iz Zapotoka, kjer bi bili popolnoma na varnem, če ne bi bilo vmes izdajstva. Še pred prihodom Italijanov, ki jih je pripeljal izdajalec Ernest Senčar, so ranjenci z bolničarko Mimico sklenili, da bodo raje vsi ponosno umrli, kakor pa prišli v roke smrtnega sovražnika.

Tragedija z ranjenci je doktorju Petru zapustila mučne občutke krivde. Očital si je, da bi moral ostati v jami z ranjenci, čeprav so kolektivno sklenili, da zaradi pomanjkanja hrane in vode morajo zapustiti jamo vsi, ki so bili kolikortoliko zdravi. Občutka krivde se je znebil šele, ko se je dokončno razkrilo izdajstvo julija 1944. Kljub temu je po tragediji v jeseni 1942 s sodelavci, gradil v snežiških gozdovih nove partizanske bolnišnice vse dotlej, ko je kot prvi partizanski zdravnik odšel na Primorsko, kjer je še v težjih razmerah z vso prizadevnostjo nadaljeval na Notranjskem začeto delo. Mrežo partizanskega zdravstva je razpletel širom po Primorski, ustanavljal sanitetne postaje in zavzeto opravljal svojo zdravniško dolžnost vse do kaptulacije Italije in potem, ko so zaradi hudih bojev v prvi nemški ofenzivi potrebe narekovala ustanovitev večje in varnejše parti-

zanske bolnišnice. Tako je pod njegovim vodstvom zrasla bolnišnica »Pavla« v skriti grapi pod Hudim poljem v Trnovsem gozdu. V njej se je zdravilo in našlo varno zavetje veliko število partizanskih ranjencev in bolnikov. »Pavla« je bila v tako skritem kraju, da je sovražnik nikoli ni odkril, tudi v zadnji ofenzivi ne, čeprav je v njeni bližini mrgolelo sovražnikov. Za partizansko zdravstvo je pomembno tudi to, da je dr. Peter skrbel za vzgojo partizanskih bolničarjev, saj je osebno vodil posebne tečaje pri Šinkovcu v Gorenji Trebuši. Na Primorskem je ostal vse do osvoboditve in še nekaj časa potem, ko je svoboda in z njo nove dolžnosti preusmerjala ljudi križem kražem po vsej domovini.

Petintrideset let po tragediji na Ogenjci, smo se v knjigi istega imena srečali ponovno z usodnim časom in pretresljivo zgodbo, ki jo je Aleksander Gala-Peter opisal jasno in iskreno. Kaže, da ni mogel mimo občutka sokrivde, ki pa v teh izjemnih razmerah ni bila krivda, da je zapustil ranjence. Da se je razjasnila skrivnost, je

okolščine raziskal sam do podrobnosti, pomagali pa so mu Ivan Mulac, Vinko Smolnikar in Ivan Snoj, ki so po naključju preživeli prostovoljno odločitev za skupno smrt, pa tudi italijansko vojaško sodišče jih je zaradi mladoletnosti milostno obsodilo le na dosmrtno ječo. Ko so se po kapitulaciji Italije vrnili iz ječe in se ponovno vključili v partizanske vrste, se je skrivnost Ogenjce razkrila. Tedaj se je z Raba vrnil, kamor so ga bili Italijani internirali, izdajalec Ernest Senčar. Ta se je bil vključil kot godbenik v vrste partizanskih kulturnikov in to je tudi pripomoglo k usodnemu srečanju z Vinkom Smolnikarjem v Dolenjskih Toplicah. Tako je izdajalec pred ljudskim sodiščem v svojem rojstnem kraju plačal nadvse podlo dejanje z življenjem.

Tragedija na Ogenjci, ki jo je dr. Peter opisal z nepotešeno bolečino, vsebuje toliko dramatičnosti ob junaški smrti, da ni čudno, da jo bodo gledalci televizije imeli v doglednem času priložnost videti na malen ekranu. Scenarij zanjo je napisal Dimitrij Rupel.

Slavko Rupel

Dve izvirni slovenski knjigi: novele in roman

Državna založba Slovenije je z očitnim posluhom za storitve domačih avtorjev izdala dvoje del pisateljev, ki pripadata približno isti pisateljski generaciji, ki slučajno opravljata, oz. sta opravljala, enak uredniški poklic, ki pa sta po svojih umetniških stremljenjih precej različna. Gre za novelistično zbirko Leopolda Suhodolčana. Med reko in zemljo in za roman Iva Zormana Stric Benjamin. Gre pa obenem za dvoje knjig slovenskih pisateljev srednje generacije, čigar novi knjigi pomenita vsaka po svoje obogatitev slovenskega izvirnega pripovedništva.

Leopold Suhodolčan je v knjigi Med reko in zemljo zbral osem novel, ki so vsebinsko in oblikovno različne. Začenjajo se z novelo Reka in končujejo s prav tako simbolično poimenovano novelo Zemlja. Vse skupaj pa dajejo neko zaokroženo podobo življenja, razpetega med realnim in miselnim svetom, med željo in resničnostjo in ki vse skupaj

kažejo pisateljevo prizadevanje za izvirnim slogom, za odmik od realističnega fabulativnega pisanja in prizadevanje za psihološko poglobljeno pripovedjo. Če je bila zato ta knjiga označena kot Suhodolčanov psihološki nadrealizem, potem bo to najbrž točno. Toda nikakor ne v slabem pomenu besede. Kajti očitno je, da si je pisatelj v teh novelah prizadeval napraviti korak naprej k poglobljenemu pisanju, k moderniziranju svoje pripovedne forme in s tem tudi novemu stilu. Osem zgodb, ki so vsebinsko in tematsko različne, pa je vendarle notranje povezanih prav s tem pisateljevim prizadevanjem dati svoji pripovedi poglobljen, psihološko bolj utemeljen izraz. Pisatelj očitno ni neobčutljiv za tovrstna prizadevanja v svetovni literaturi, pa je zato sprejel slogovne in oblikovne novosti, čeprav je najbrž ostal v svojem pisateljskem bistvu bolj pripovednik, bolj kritik drobnih družbenih pojavov, kot pa mislec in izpovedovalec svojih spoznanj o

svetu in ljudeh. Vsaj zdi se nam tako, pa bo zato šele Suhodolčanov razvoj pokazal, v kakšno smer je krenilo njegovo pisateljsko pero. Ali v nadaljevanje pripovedniške tradicije, seveda modernizirane in posodobljene, ali pa v svet izpovedovanja v docela novi, včasih bolj umetni kot pa prepričljivi formi. Danes je najbrž prezgodaj soditi o nadaljni usmeritvi Suhodolčanovega umetniškega ustvarjanja. Prav gotovo pa mu samo pletenje zgodb in pripovedovanje o malih ljudeh njegovega kraja ne zadošča več. Ali gre pri tem zgolj za iskanje nove forme ali pa ne samo za nov izraz temveč tudi za novo vsebino, bo pokazal čas. Novele Med reko in zemljo napovedujejo novo pot. Če je pesnik Ciril Zlobec zapisal, da pomenijo te Suhadolčanove novele doslej njegovo najboljše stvaritev, je gotovo veliko povedanega. Zato je ta knjiga zanimiva in tudi rahlo vznemirljiva.

Roman Iva Zorman Stric Benjamin je manj vznemirljiv. Pisatelj nam v stilu družinske kronike posreduje v romanu tri zgodbe. Pripoveduje o stricu Benjaminu, ki ga je povojni čas povzdignil, pripoveduje nam o njegovi nečakinji, ki jo je vzel v mesto in poročil s svojim rejencem ter slednjič, pripoveduje nam o nekaterih drugih članih družine Bauman, kateri je ves roman posvečen. Zgodbe so pripovedovane z moderno pripovedno tehniko, v kateri se pisatelj

spušča v preteklost in spet vrača v sodobnost. Sicer pa je pripoved realistična, bolj skopa kot pa epsko široka, vendar pa taka, da ljudje zažive pred bralcem. Tako nam pisatelj naslika izsek iz sodobnega življenja pri nas, pa čeprav to življenje in ljudje, ki v njem nastopajo, niso nič posebnega, pa tudi z njimi se nič pretresljivega ne zgodi; če izvzamemo nasilno smrt glavnega junaka, za katerega pa šele na koncu zvemo, kako je bilo v resnici z njim. In tako se Zormanov roman kaže kot ne posebno velika freska družine in dveh njenih članov, kot podoba današnjega življenja povprečnih slovenskih ljudi, manj pa kot pretresljiva podoba življenja, ki bi nas prevzela in pretresla. Gre torej za umirjeno kroniko, pa čeprav v moderni pripovedni tehniki, v kateri je v ospredju zgodba brez poglobljenega pisateljevega iskanja. Zanimivo pa je, da pisatelj oblikuje ženske like kot močne osebnosti in da so moški več ali manj slabiči. To opisovanje ženskih likov pa je nekaj posebnega v sodobni slovenski književnosti. Tako obstaja Zormanov Stric Benjamin v bistvu le del družinske kronike, klasično pripovedovana zgodba, ki nas ne pretrese, pa čeprav je napisana moderno. To pa seveda ne pomeni, da ne bodo ljudje, ki bodo v Zormanovih junakih videli sami sebe, radi prebirali to pripovedno delo.

Slavko Rupel

Tone Seliškar: Pesmi pričakovanja

Slovenska matica je v počastitev letosnjih jubilejev izdala v faksimiliranem ponatisu PESMI PRIČAKOVANJA Toneta Seliškarka. Prvikrat so izšle leta 1937 pri isti založbi. To je vsekakor zanimivo založniško dejanje in dostojno počastitev letošnjih jubilejev. Obenem pa bo nova izdaja Seliškarkjevih pesmi oživila spomin na pesnika, ki je sicer bolj znan kot mladinski pisatelj, vendar je nekaj let po svoji smrti ostal že skoraj pozabljen. Knjiga bo zaradi svoje oblike, faksimilizanega ponatisa, tudi za prijatelje tovrstnih izbranih primerkov še posebej zanimiva. Gre namreč za zbirko socialne lirike izpred štiridesetih let, ki je tudi v umetniškem pogledu dovolj tehtna in pomembna v zgodovini slovenske lirike.

Tone Seliškar je kot pesnik vzbudil veliko pozornost slovenske javnosti, ko je leta 1923 izšla njegova pesniška zbirka z naslovom Trbovlje. V tej zbirki so bile objavljene njegove revolucionarne pesmi. V teh obtožujočih pesmih je razkril trpljenje rudarjev in njihove socialne stiske. Res je, da je bila zbirka zaradi ekspresionistične forme deležna še posebne pozornosti, toda dejansko so bile te pesmi prave revolucionarne pesmi, za katere je pesnik uporabil ekspresionistično formo, da je v njej še bolj plastično izrazil svoje ideje. Ko pa je bil pesnik kmalu nato prestavljen iz Trbovelj, kjer je služboval kot učitelj, je tudi njegova revolucionarna navdušenost popustila. Kot pesnik je začel pisati nekoliko drugačne

pesmi. Te pa je pod naslovom *Pesmi pričakovanja* izdal leta 1937 v svoji drugi zbirki. Te pesmi je izbral iz ciklov Socialne pesmi, Iz dnevnika komisarja za ljudsko štetje, Pesmi iz ječe, Stekleno oko in Eros. Zbirka, ki jo je Seliškar uredil po nasvetih Otona Zupančiča, ki je založbi predlagal tudi njeno izdajo, ni več zbirka revolucionarnih pesmi, temveč zbirka socialne lirike. Kot ugotavlja v svoji spremni besedi k sedanjí izdaji tudi avtor uvoda Janez Rotar, so bile te pesmi nekakšna sinteza zunanjih socialnih okoliščin, pesnikovih opažanj in spoznanj ter izpovedovanj pesniških notranjih stisk, bodisi v telesni ogroženosti ali v ljubezni. S tem pa je Seliškar postal bližji slovenski pesniški tradiciji, čeprav je njegova zbirka, v kateri prikazuje prizore iz trpljenja brezposelnih, služkinj, detomo-

rilk, delavskih mater in otrok, izrazil primer socialne lirike iz časa med obema vojnama. S temi svojimi pesmimi, ki sicer niso bile prevratniške in revolucionarne, je pesnik vzbudil pozornost v vseh naprednih krogih tedanje družbe in tudi v meščanskih krogih, ki niso odobravalí socialnih krivic. Mimo širše slovenske javnosti pa je zbirka šla bolj neopazno, čeprav so tako po svoji formi kot po vsebini pesmi vendarle izstopale iz okvira tedanje slovenske lirike.

Sedanja izdaja bo znova približala današnjim prijateljem poezije slovensko socialno liriko iz časa med obema vojnama, Seliškarka pa predstavila tudi kot pesnika. Slovenska matica je zato vsekakor storila prav, da je poskrbela za novo izdajo Seliškarjevih *Pesmi pričakovanja*.

Bibliografija

V oceno smo prejeli

Aleksander GALA-PETER: *Ogenjca*. Tragedija partizanskih ranjencev. Opremil Mate Ljubičič. Skice in zemljevide izdelal Alojz Bartol. Izdala in založila v nakladi 6000 izvodov Partizanska knjiga. Ljubljana 1977.

Leopold SUHODOLČAN: *Med reko in zemljo*. Novele. Opremil Karel Hrovatin. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1977.

Janko PERAT: *Reci mi Sandro*. Roman. Opremila Metka Krašovec. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1977.

Daniel COSTELLE: *Ujetniki*. Prevedla Alenka Moder-Saje. Opremila Cveta Stepančič. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1977.

Miloš CRNJANSKI: *Selitve*. Zbirka Sto romanov 95. Prevedel Tone Potokar. Uvodno študijo napisal Janez Rotar. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1976.

Luigi PIRANDELLO: *Rajniki Matija Paskal*. Zbirka Sto romanov 96. Prevedel Niko

Košir. Uvodno študijo napisal Jaša Zlobec. Opremil Cveto Jeraša. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Alessandro MANZONI: *Zaročenca*. Zbirka Sto romanov 97. Prevedel Jaša Zlobec. Uvodno študijo napisal Janko Kos. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

George ELIOT: *Mlin na reki Floss*. Zbirka Sto romanov 98. Prevedel Janez Gradišnik. Uvodno študijo napisala Rapa Šuklje. Opremil Cveto Jeraša. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

HELIODOR: *Etiopske zgodbe*. Zbirka Sto romanov 99. Prevedel in uvodno študijo napisal Primož Simoniti. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Ivo ANDRIČ: *Travniška kronika*. Zbirka Sto romanov 100. Prevedel Severin Sali. Uvodno študijo napisal Lino Legiša. Opremil Cveto Jeraša. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.